

ГОЛЯМАТА ДЕПРЕСИЯ В ТЕОРЕТИЧНИТЕ РАЗРАБОТКИ НА ЛАЙЪНЪЛ РОБИНС, ВИЛХЕЛМ РЪОПКЕ И РИХАРД ФОН СТРИГЛ

(Има ли нещо ново в добре забравеното старо?)

Пенчо Д. Пенчев¹

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Според една популярна концепция икономическата наука е кумулативна по характера си. Това твърдение в съдържателен план има две нива: на първо място може да се разграничи идеята, че всяко следващо поколение икономисти добавя по нещо ново във вече съществуващите теоретични постановки и анализи и, на второ място – това ново се влита в доминиращите и общоприети теории, като отхвърля отделни погрешни твърдения и усъвършенства останалите. По този начин се обосновава тезата, че състоянието на съвременната наука винаги е по-добро като качество от това, което е било преди 20, 50 или 100 години (Roncaglia, 2005). **Ако се следва логиката на кумулативния подход, излиза, че няма нужда да се познават идеите на икономисти, които са отдавна мъртви, защото всичко ценно от тях е въплътено в съвременната икономическа теория, а ненужното е отхвърлено. В този смисъл заниманието с история на икономическата мисъл е един вид безобидна дейност, подходяща за архивари и библиотекари, но за „истинските“ икономисти четенето и познаването на дебелите стари книги е безцелно изразходване на време...**

Докарано до крайност, това самоуверено виждане доведе *мейнстрийм икономикса* или до липсата на каквато и да е теория, или до пълната доминация на математически ориентирания икономикс, от който се очакваше да разрешава всички проблеми, да предвижда всички рискове и с прецизността на природните науки да управлява икономиката, да дава подходящи съвети на политиците и т.н. **Достигна се до там, че икономическа теория в много университети се преподава и дискутира само в часовете и публикациите по история на икономическите теории** (Dockes, 2014).

От друга страна обаче, **поредната икономическа криза, която започна през 2008 г., показва несъстоятелността на кумулативния подход.** Липсата на достатъчно теоретични познания за същността на бизнес цикъла, пренебрегването на азбучни истини и неразбирането на настоящето в историческа перспектива доведе до това, че много грешни стопанскополитически ходове, правени в условията на Голямата депресия или при други подобни депресии, се повториха, а към тях се прибавиха и нови. Надменната вяра, че „този път нещата са различни“, че остра криза

¹ Пенчо Д. Пенчев е доктор по история, доцент в катедра “Политическа икономия“ на УНСС, сл. тел: 81-95-692, e-mail: pencho_penchev@gyuvetch.bg .

вече не може да се случи, че бизнес цикълът е част от тъмната история на неособено грамотни народи и времена, защото днес имаме компютри, мобилни телефони, Интернет, биотехнологии и т.н. и сме много по-умни от предците си, се оказа празна. **Кризата от 2008 г. разкри необходимостта от задълбочени и верни теоретични познания за икономиката, които могат да се открият в богатата история на икономическата мисъл. Точно това налага да се преразгледат и осмислят идеите за кризите и циклите, които са изказани по време на Голямата депресия от 30-те години на XX век.**

Първият, може би най-важен и вероятно неразрешим проблем в желанието за извличане на полезни знания от историята на икономическите теории, е това **как да се намери критерий, който да показва, че съответните идеи и виждания са верни и че дават истинна представа за събития и процеси.** В крайна сметка вероятно трябва да се примирим с постановката, че самата дума истина в различни случаи е натоварена с различни значения (Кулов, 2008: 33-34) и да се опитаме на базата на здравия и неангажиран с лични амбиции и/или групови интереси разум да открием вярната икономическа теория или теории, обясняващи бизнес цикъла и Голямата депресия от 30-те години на XX век.

Целта на настоящата разработка е да се представят основните виждания по отношение на Голямата депресия на Л. Робинс, В. Рьопке и Р. фон Стригл, като се потърсят онези техни аспекти, които биха дали добра основа за теоретично осмисляне на съвременните икономически проблеми². На анализ са подложени книгите „Голямата депресия” на Лайънъл Робинс (Robbins, 1971 [1934]), „Кризис и цикли” на Вилхелм Рьопке (Röpke, 1936) и „Капитал и производство” на Рихард фон Стригл (Strigl, 2000 [1934]). Подборът на авторите не е случаен. Те пишат приблизително по едно и също време, а теоретичните им виждания, без да са еднакви, са развивани в една парадигма. Тя, според Г. Хаберлер, може да се определи като *Монетарна свръхинвестиционна теория* (Haberler, 1946) и е сред най-адекватните обяснения на цикличните процеси в капиталистическата икономика.

От друга страна и **тримата автори, в по-голяма или по-малка степен, са част от Австрийската школа в икономическата мисъл** (Holcombe ed., 1999; Hayek, 1943; Modugno ed., 2009), **което в някаква степен ги отнася към неясното като съдържание определение „неолиберали”.** В този смисъл анализът на теоретичните им виждания би помогнал за изясняване на това дали зад това определение може да се открие някакво смислено общо съдържание и дали е редно „неолибералите”

² В някои от най-новите публикации, свързани с историята на българската икономическа мисъл през периода на Голямата депресия, се прави сравнение между състоянието на научния дебат в страната тогава и в съвремието. Забележително е, че съвременният научен дебат в България е оценен като несравнимо по-беден откъм идеи, познания и т.н. (виж: Неновски и Андреев, 2013; Kolev, 2009).

да се приемат като универсално зло, виновно за всички реални и измислени беди на съвременното общество³.

II. Изложение

Предсказанията за бъдещи тежки проблеми пред икономическото развитие на човечеството и опитите за обяснение на икономическите цикли са свързани с някои от най-забележителните провали в историята на икономическата мисъл. **В края на XVIII век Т. Малтус** драматично предсказва, че несъответствието между естествения прираст на населението и възможността за изхранване на това население веща тежки бъднини за цялото човечество (Malthus, 2008 [1798]). В дългосрочна перспектива тревогата за недостатъчните природни ресурси вероятно не е съвсем без основание, но повече от 200 години след публикуването на Малтусовото есе (“Есе за законите на населението” – An Essay on the Principle of Population, излязло през 1798 г. – бел. ред.) технологичният напредък позволява едновременно нарастване на населението и подобряването на жизнения му стандарт.

През 1875-1879 г., в поредица от статии, Уйлям Стенли Джевънс прави опит да обясни цикличното развитие на икономиката с периодичната поява (приблизително на малко повече от 10 г.) на слънчеви петна. Според него слънчевите петна предизвикват промени в климата на Земята, като следствие от това се намалявала селскостопанската продукция, която поскъпвала и това предизвиквало кризисни явления в цялата икономика (Jevons, 1884). Тази хипотеза е отхвърлена поне с два аргументи. На първо място, детайлните статистически и емпирични проучвания показват, че не съществува зависимост между слънчевите петна и кризисните явления в икономиката. На второ място – дори и да съществуваше такава зависимост, не е ясно защо хората просто не се запасяват с хранителни продукти преди тяхното периодично поскъпване, предизвикано от природни закони. Така, както периодичната смяна на сезоните не предизвиква стопански сътресения, дори и да съществуваше периодично намаляване на аграрното производство, причинено от слънчеви петна, то не би трябвало да има за резултат кризисни явления.

До началото на XX век икономическата наука преживява сериозна еволюция в опитите си да открие причините за кризите и за цикличността в стопанското развитие. Като цяло се утвърждава идеята, че те не трябва да се търсят във фактори извън икономическата система, че причините за кризите се крият в процеси, които са протекли преди кризата да стане факт и т.н. Започва и разграничаването между т. нар. дълги вълни в икономиката, които обхващат период от 50-60 години, бизнес-цикъл с периодичност между 7 и 11-12 години, годишен цикъл на икономическата активност и т.н. **Най-сериозен научен интерес предизвиква бизнес цикълът.** Промените, свързани с дългите вълни, са относително слабо забележими в рамките дори на човешки живот, а годишната цикличност на стопанската

³ Подобен подход към неолиберализма виж напр. у Градинаров, 2014. Забележително при използването на термина *неолиберализъм* е, че (поне доколкото е известно на автора) до сега не е познат неолиберал, който се самоопределя като такъв.

дейност е нещо твърде добре познато, което не носи опасност от социално напрежение, революции, политически промени и т.н. За сметка на това бизнес циклите са ясно забележими, последиците им се усещат остро и те сякаш потвърждават пророчествата на Маркс за непрекъснатото обедняване на работническата класа в условията на капиталистическото стопанство.

Обясненията на бизнес циклите се съсредоточват върху различни фактори като свъхпроизводство, неравномерно разпределение на доходите, психологически теории и др. Без да има претенции за единствена и най-правилна, през първите години на XX век придобива относителна яснота концепцията на К. Вискел и Л. фон Мизес, която свързва бизнес циклите с лихвения процент по инвестиционните кредити, които се дават от банките, тъй като при лихвен процент, който е по-нисък от пазарния, цените нарастват, а при лихвен процент, по-висок от пазарния, цените падат. Логиката в случая е, че при нисък лихвен процент се стимулира икономическо оживление, тъй като повече капитали могат да се вложат от предприемачите в различни проекти (Haberler, 1946; Mises, 2009 [1912]). В този смисъл **Голямата депресия от 30-те години на XX век заварва икономическата наука с относително разнообразен инструментариум за критичен анализ на събитията и процесите, които разклащат устоите на капиталистическата икономика.**

1. Основни характеристики и особености на подхода на Робинс, Рьопке и фон Стригл към Голямата депресия

С началото на Голямата депресия през 1929 г. икономическата наука получава стимул за диагностициране на стопанските проблеми и за търсенето на тяхното решение. Именно в такава обстановка се появяват книгите на Л. Робинс, В. Рьопке и Р. фон Стригл. **Независимо от общата парадигма, в която се развиват авторорвите тези, трите книги са различни като структура, като стил, като логика на изложението, като перспектива, в която се поставят икономическите процеси на депресията.**

Л. Робинс (1898-1984) е сред водещите фигури в т. нар. „втори златен век” на икономикса във Великобритания. Голяма част от професионалната му кариера е свързана с London School of Economics (O'Brien, 1988) и като англичанин неизбежно дава известен акцент върху отражението на депресията във Великобритания, върху „приноса” на британските политици за началото на депресията и т.н. Характерен за неговата книга „Голямата депресия“ (както и за може би най-популярния му труд: *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science* – бел. ред.) е блестящият стил на писане, който я превръща в едно от най-приятните и разбираеми четива по една принципно неприятна и трудно разбираема тема като Голямата депресия. В аналитичните ѝ части се чувства влиянието на класическата политическа икономия.

Вилхелм Рьопке (1899-1962), който през 1924 г. става най-младият германски професор, завършва книгата си „Кризис и цикли” в Турция, където преподава известно време, защото е избягал от режима на Хитлер (Ritenour, 1999). По тази при-

чина, без да се пренебрегва световното значение на депресията, в книгата му има известен акцент върху спецификите на Германия.

Рихард фон Стригл (1891-1942), заедно с Мизес, Шумпетер, Н. Бухарин, О. Бауер и др., е бил участник в известния семинар на О. фон Бьом-Баверк в Университета във Виена, където по-късно работи като преподавател (Hülsmann, 2011). Книгата му „Капитал и производство”, в сравнение с останалите две, е в най-голяма степен абстрактна като обяснение на бизнес цикъла. При макроикономическите си анализи Стригл целенасочено се опитва да изолира политическите и донякъде социалните фактори и да се концентрира върху „чисто икономическите” фактори, които определят икономическия растеж. Националните особености на стопанските процеси и на депресията в книгата на Стригл са най-слабо отразени.

1.1. Методология

В подхода си към депресията, циклите в икономиката, изясняването на причините и последиците от тях и т.н. и тримата автори тръгват от една обща постановка. Те са наясно, че пред тях се изправя феномен, който е изключително сложен, чиито характеристики не се повтарят неизменно във времето и пространството, а варират и зависят от множество непредвидими събития. Точно по тази причина Л. Робинс отбелязва, че е невъзможно да се даде простичко обяснение на депресията, което да я сведе до една причина. „*Политически инциденти, преднамерена политика, структурни слабости, локална психология*” (Robbins, 1971: 56) са сред основните фактори, които в различните случаи, в различни периоди и на различни места предопределят в някаква степен началото, интензивността, продължителността и затихването на депресиите.

Според Стригл икономическата теория сама по себе си не може да даде цялостно и пълно обяснение на бизнес циклите, защото те не са свързани с проявата на някакъв точен икономически закон а са резултат от „*промяна в човешкото поведение*”, а тя – от своя страна, „*със сигурност не е икономическа необходимост, така че да се оцени като точно определена със средствата на икономическата теория*” (Strigl, 2000:159). Възможностите за научно обобщение на проблемите, свързани с бизнес цикъла, допълнително се ограничават и от обстоятелството, че „*Няма търговски цикъл, който да е точна реплика на предшественика си*” (Rörke, 1936:19). Според Рьопке още от самото начало при изучаването на кризите и циклите в икономиката трябва да се има предвид една от най-важните характерни черти на съвременната икономика. Тя се базира на разделението на труда, което е докарано до възможно най-голяма крайност, а също така на решенията, които всеки ден се взимат от милиарди индивиди. По тази причина стопанският процес е изключително сложен и не може да се очаква тя да функционира безпроблемно.

„*Неизбежно е отделните части на този процес понякога да се приспособяват по-добре, а понякога по-зле и най-малкото е разбираемо, че смущенията и търканията могат да станат толкова големи, че цялата машина понякога може да спре – с парадоксалния резултат, че ми-*

лиони хора, които могат и желаят да работят, трябва да стоят незаети, защото не могат да намерят работа и въпреки, че нещастията на масите през същия този период на криза правят необходимостта от увеличаване на производството крецияща.” (Rörke, 1936:71).

От изложеното до тук може да се направи важен извод по отношение на разбирането на тримата автори за икономиката като цяло. Очевидно, процесите в нея не могат да се приемат за идентични с тези във физиката или химията, където в голяма степен може да се открият точни закони, предопределящи протичането им и резултатите от тях. Факторите, които оказват различно влияние на хода на бизнес цикъла, са толкова много, че той със сигурност може да се определи като комплексно явление. Обобщенията и закономерностите, които се правят, от своя страна не могат да се отнасят за всички детайли, а възможностите за предсказване на начало-то или края на депресиите се сблъскват с обстоятелства, налагащи високо ниво на научна скромност.

Методологичният подход на тримата автори към проблемите на Голямата депресия е сходен. Най-ясен при формулирането на основните си методологични постулати е Рьопке. Той отбелязва, че през десетилетията преди депресията сред икономистите се е зародило презрение към традиционните дедуктивни методи на класическата политическа икономия. Появила се е „нова школа” на икономическата мисъл, която презира теоретичните обобщения, според чиито представители *„събирането на статистически данни, тяхното интелигентно подреждане и техният математически анализ е единствения подходящ метод”* за разрешаване на проблемите поставени пред икономистите. Без да пренебрегва ролята и значението на статистическите данни, Рьопке подчертава, че чрез статистическите методи не могат да се обяснят фактите, т.е да се направи така, че те да станат разбираеми. По неговите думи *„Само аналитичната теория може да направи това и ако през последните години е имало някакъв напредък в нашето разбиране на механизма на кризите и циклите, това е било резултат от работата на теоретици, а не на емпирицисти”* (Rörke, 1936:67).

Подобен е и подходът на Робинс, който поставя статистическите данни в отделно приложение към книгата си и ги използва главно за илюстрация и изясняване на тезите си. Теоретичното изложение на Стригл го свързва с т.нар. краен априоризъм, според който в икономическата наука съществуват аксиоми, които са абсолютна истина и теоремите, извлечени от тях по дедуктивен път, също са истинни и по тази причина няма нужда от тяхното емпирично тестване (Rothbard, 1957).

Л. Робинс дори иронизира склонността да се вярва на псевдонаучни методи, като смята, че зад тях обикновено се крият измами и лъжи. Той пише: *„Сякаш фактът, че [преди началото на Депресията – б.м. П. П.] човек имаше пет телефона на бюрото си и менажерия от опитомени статистици в клетка, беше обстоятелство, което оправдаваше отмяната на всички принципи на Викторианското благоразумие!”* (Robbins, 1971:63).

Важна особеност на подхода към бизнес цикъла е твърдението, че той засяга индустрията и търговията, докато селското стопанство – повече или по-малко, следва

свои закони на развитие. Тази концепция присъства в разработките на Робинс и Рьопке, докато у Стригл тя е по-скоро косвено заложена в изложението, в което той не се занимава със селското стопанство (Robbins, 1971:8; Röpke, 1936:20-21). Най-детайлно с причините за изключването на селското стопанство от бизнес цикъла се занимава Рьопке. Според него фактът, че аграрният сектор като цяло има свои специфични закони, се дължи на особените му характеристики, които го отличават от индустрията. Сред тях могат да се посочат: огромният брой производители, особеностите при формирането на цените в сектора, силно изявеният консерватизъм на фермерите, дължината на периодите на производство, нееластичността на търсенето на селскостопански продукти и др. Цикличността не е толкова характерна за селското стопанство, макар че може да се открие и в този сектор. Отделните етапи в аграрните кризи се проявяват независимо от цикличността в индустрията и търговията. Като цяло аграрните кризи са по-продължителни и много по-лесно се превръщат в хронични по характера си в сравнение с кризите в индустрията и търговията.

Като пример за продължителни аграрни кризи Рьопке сочи кризата, която започва през 70-те години на XIX век и продължава до края на същия век, а също така аграрната криза която засяга САЩ от 1921 г. и се слива на практика с Голямата Депресия през 1929 г. Взаимно влияние между циклите в аграрния сектор и този в индустрията и търговията е възможно, но то е слабо проучено. Особено неясен е въпросът как кризисните явления в селското стопанство се отразяват на състоянието на останалите сектори в икономиката (Röpke, 1936:21-22). Л. Робинс не влиза в такива подробности и обобщения, но въпреки това също отбелязва факта, че циклите в индустрията и търговията, от една страна, и тези в селското стопанство – от друга, не са синхронни. Така той пише, че преди началото на Голямата депресия в САЩ, успоредно с просперитета в определени индустриални отрасли, са съществували други, които са били в истинска беда. Селското стопанство е било точно в такова положение (Robbins, 1971: 8)⁴.

1.2. Теория и история

В разработките на тримата икономисти, макар и в различна степен, може да се открие усет към историческата значимост на депресията и стремеж анализирани процеси да се поставят в историческа перспектива. Относително най-слабо изразена е историческата перспектива в книгата на Рихард фон Стригл. Това е обяснимо, тъй като той се стреми да направи чисто теоретичен макроикономически анализ на производството и капитала и въз основа на този анализ да разкрие особеностите на Голямата депресия. Той обаче е наясно с възможностите и границите на икономиче-

⁴ Разграничаването между бизнес цикъла и фазите на аграрния цикъл може да се открие в произведенията на най-добрите български стопански историци като проф. Л. Беров (Беров, 1999:444). Дори и в неговите писания обаче това разграничаване не е така ясно, категорично и добре обосновано, както в теоретичните разработки на Робинс и Рьопке. В този смисъл е очевидна необходимостта от по-тясна връзка между икономическата теория и стопанската история.

ската теория и връзката ѝ с реалността. Статичните икономически модели, които се конструират от теоретиците, не могат никога да се потвърдят изцяло от конкретния опит. Това е така, защото в действителността винаги има най-разнообразни промени, които правят така, че икономиката е в постоянно движение. По тази причина *„Икономическата теория може само да представи модел, към който икономиката се стреми, без никога да е в състояние да го осъществи“* (Strigl, 2000:89). Независимо от това обаче още в началото на изложението си Стригл прибегва към „помощта“ на стопанската история, като пише, че – погледнато в стопанскоисторически, план производството е показало изключително нарастване, независимо от ограниченията на природата (Strigl, 2000:1).

Значително повече исторически аргументи и ползване на исторически примери могат да се открият в разработките на Робинс и Рьопке. Още в самото начало на своето изложение Рьопке предупреждава читателите си, че една от най-важните опасности при описването и анализа на отделните аспекти на Голямата депресия би било приписването на твърде голямо значение на актуалните събития и неумението те да се поставят в историческа перспектива. Воден от това необходимо усещане за историческа перспектива, Рьопке пише:

„Нека не сме твърде прибързани при изразяването на мнение, че Провидението ни прави специална услуга, като ни позволява да видим ... нова епоха в световната история и нека запомним, че световната история не представлява ефимерен растеж. Трябва да имаме достатъчно историческо чувство да знаем, че нищо на света не е вечно, дори и настоящата икономическа и социална система; но, от друга страна, трябва също да имаме достатъчно историческо чувство, за да виждаме нещата в тяхната историческа перспектива. С други думи, нека не се влияем от преобладаващата нервност, която при определени индивиди почти граничи с истерия“ (Rörpe, 1936:2)

Явно историческата наука е в състояние да инжектира определена доза от здрав разум в склонното към драматизиране и преувеличаване на настоящите проблеми съзнание на съвременниците. Точно по тази причина Рьопке посвещава една глава от книгата си на историята на кризите и циклите. Според него бизнес цикълът става факт от стопанския живот с появата на капитализма, което обаче не означава, че социализмът е имунизиран от неговите прояви. Рьопке смята, че – понеже при социализма се запазва широкото използване на капитал и разделението на труда, проявите на бизнес цикла неизбежно ще съпътстват развитието му (Rörpe, 1936: 21).

С подхода на професионален историк той отбелязва, че един от най-сериозните проблеми при представянето на историята на кризите и циклите е липсата на достатъчно автентичен изворов материал, особено за по-ранните прояви на кризисни явления в икономиката. Според него в историята на бизнес-циклите преди началото на Голямата депресия през 1929 г. могат да се разграничат три етапа. Първият обхваща периода на ранния капитализъм – XVII-XVIII век. Кризите, за които науката разполага със сведения от този период са по-скоро инцидентни, тъй като не засягат цялата икономика на дадена страна, а освен това те не са и циклични явления. Тук

се включват известната мания за лалетата в Холандия от XVII век, балона на Джон Лоу във Франция през XVIII век и др. (По-подробно за тези събития виж: Пенчев ред., 2011). Вторият етап обхваща XIX век. Именно през този етап явленията, свързани с бизнес цикъла, започват да се появяват с основните си характерни черти. Ако през първия етап кризите са били свързани със спекулативни ексцесии и не са циклични, то през XIX век те стават част от общия икономически ритъм.

От 1895 г. до началото на Голямата депресия протича третият етап в историята на бизнес циклите. В началото на този етап се отбелязва тенденция депресиите да стават по-леки като проявления, т.е. свързаните с тях негативни явления като увеличаване на безработицата, намаляване на обема на производството и търговията нямат остротата, характерна за XIX век. По този начин, според Рьопке, са опровергани пророчествата на Маркс за това, че кризите ще стават все по-тежки и по-тежки.

С избухването на Първата световна война обаче тази тенденция е прекъсната от процеси, които не са вътрешно присъщи на капиталистическата икономическа система. Рьопке красноречиво, убедително и до голяма степен неочаквано за общоприетото разбиране по отношение на ролята на Първата световна война в икономическото развитие през XX век пише: *„Ако осъзнаем, че в икономическата система нахлу политиката, която следва свои собствени закони – или по-скоро собствено-то си беззаконие – ще видим ясно, че събитията след 1914 г. не означава процес на саморазпадане на капитализма, а по-скоро заплахата на капитализма от сили и енергии, които са му фундаментално чужди“* (Rörpe, 1936:46). Явно за Рьопке Първата световна война и капиталистическата стопанска система са различни по същността си. В този смисъл причините за войната не трябва да се търсят в капитализма, а в сили и интереси, които са му напълно противоположни. Доразвивайки логически мисълта си, Рьопке твърди, че в известен смисъл Първата световна война е доказателство за устойчивостта на капитализма, който издържа на военновременните условия много повече от очакваното.

Макар и не така системен в проследяването на историческото развитие на кризите Л. Робинс също прибягва често към исторически примери, когато трябва да се изясни същността на Голямата депресия и отделни елементи от социалното и икономическото развитие, които са допринесли за задълбочаването ѝ. Именно усещането му за историзъм и познаването на стопанската история на света преди нагало на Голямата депресия го води до извода, че тя е уникална, защото по магнитуд и интензивност надминава всички други дотогавашни депресии (Robbins, 1971:11). В някаква степен Робинс се различава от Рьопке, който предупреждаваше да се внимава с крайните оценки за значимостта на съвременното. Противоречието обаче е само привидно, защото именно усещането за историзъм и познаването на историята биха могли да дадат реална представа за значимостта и мястото на съвременните събития.

Интересно е мнението на Л. Робинс, че истинското начало на Голямата депресия не е 1929, а 1914 г. Той смята, че за времето от края на Наполеоновите войни (1815 г.) до избухването на Първата световна война икономическата система нито веднъж не е била сериозно заплашена от упадък. Тъкмо напротив – без да се идеализира,

може да се твърди, че приложението на парния двигател, разпространението на машините и фабричната организация на производството са спомогнали за осъществяване на истински социален и икономически напредък. Кризите през този период са били относително меки, безработицата – доколкото съществуват данни – също е била сравнително неголяма. Едновременно с това държавната намеса в стопанската политика, макар и съществуваща, никога не се превръща в сериозна заплаха за икономическия растеж.

Именно в тези условия избухва Първата световна война, която еднозначно се определя от Робинс като катастрофа:

„От гледна точка на влияние върху икономиката, войната и политическите промени, които я последваха, трябва да бъдат разглеждани като голяма серия от промени във фундаменталните условия на търсене и предлагане, към които стопанската дейност беше принудена да се адаптира. За нуждите на войната беше произведено огромно количество военно оборудване. Възстановяването на мира го направи излишно. Самата война доведе до дезинтеграция на световните пазари. Последвалото мирно устройство създаде условия за задълбочаване на дезинтеграцията. Битката, която трябваше да сложи край на националистическите търкания, на практика даде нов тласък на национализма” (Robbins, 1971:3-4).

Войната води до унищожаване на огромно количество капитал и до ограничения на свободната стопанска инициатива. Златният стандарт, който е бил в основата на международната търговия в периода преди войната, е изоставен от всички основни държави с изключение на САЩ. В различна степен правителствата прибегват към инфлация за финансиране на военните действия. А краят на войната не води до преодоляване на създадените проблеми. Във Великобритания след края на войната започва период на дълга стагнация, Германия, Австрия и Русия са обхванати от инфлация, френският франк и британската лира са обезценени и т.н. Дори и през периода след 1925 г., когато са преодолен някои от най-острите последици от войната и когато се забелязва нарастване на производството, съживяване на търговията и увеличаване на доходите, не са лишени от проблеми селското стопанство, отделни индустриални сектори и т.н. (Robbins, 1971:5-8).

Освен че описва ефекта от Първата световна война като фундаментална причина за депресията, Робинс прибегва към исторически илюстрации на много от конкретните си тези. Така например той пише, че след 1924 г. във Великобритания, в резултат на стагнацията, търсенето на труд е намалено и нивото на безработица до 1929 г. не пада под един милион души. От друга страна надниците на работещите не са намалени, а нарастват до голяма степен благодарение на дейността на профсъюзите. За да обясни този факт, Робинс припомня, че преди Първата световна война самите профсъюзи са били отговорни за издръжката на безработните си членове. Така, при нарастване на безработицата, финансите на профсъюзите са били подложени на тежко изпитание. Именно поради тази причина профсъюзите преди Първата световна война са били много внимателни при преговорите си за вдигане

на минималните надници в определени производства. Те са били наясно с факта, че вдигането им над определено ниво води до уволнения на работници и съответно до това, че самите профсъюзи трябва да осигуряват някаква издръжка на уволнените.

След края на Първата световна война (през 1920 г.) профсъюзите са „освободени” от грижата за безработните си членове, тъй като тя се поема от национална система за осигуровки срещу безработица. Реално за лидерите на профсъюзите вече не съществува връзка между техните действия за увеличаване на надниците и нивото на безработица. По този начин при намалено търсене на труд надниците не намаляват и се достига до хронично висока безработица (Robbins, 1971:83-84).

Трябва да се отбележи, че Робинс е доста внимателен и се стреми да избягва погрешни обобщения. Той не обвързва хроничната безработица във Великобритания единствено с промените в осигуряването срещу безработица. Влияние за това имат и други фактори като скъпата британска лира след възстановяването на предвоенния паритет на лирата спрямо американския долар. От друга страна не във всички отрасли от британската промишленост високи надници означават висока безработица. Въпреки това сравнението между периода преди и този след Първата световна война доказва връзката между политиката на профсъюзите за поддържане на високи надници и високото ниво на безработица.

Л. Робинс и Рьопке отбелязват една любопитна характеристика на стопанския климат и на икономическото мислене през втората половина на 20-те години на XX век. Технологичният напредък и отшумяването на най-тежките последици от Първата световна война пораждат всеобщо настроение на оптимизъм, част от което е и вярата, че бизнес цикълът е станал част от историята, че в новото време са открити и се прилагат средства, чрез които икономическият живот ще се характеризира с постоянен възход (Robbins, 1971:8; Röpke, 1936:52). Това настроение, комбинирано с убеждението, че икономическата наука и високата скорост на общия научен напредък могат да генерират устойчиво развитие и постоянен възход, се оказва трайна черта на бизнес-цикъла в неговата възходяща фаза и през следващите десетилетия. Баналната истина, че уроците от историята обикновено не се усвояват от новите поколения, едва ли е достатъчно добро обяснение за този факт. Тя обикновено служи на историците, за да си присвоят правото те да посочват уроците, които според тях трябва да се знаят. Може би най-конструктивният извод, който може да се направи, е всъщност това, че известна доза скептицизъм към внушенията за предстоящ непрекъснат възход – напред и нагоре, винаги е здравословна.

2. Депресия, кризи и цикли. Същност и причини

Произведенията на тримата икономисти до известна степен се различават по обекта си на изследване. Докато Л. Робинс съсредоточва вниманието си върху анализа на Голямата депресия, която започва през 1929 г., то Рьопке и Стригл се интересуват от кризите и циклите като цяло и Голямата депресия е по-скоро илюстрация на общи закономерности в икономическото развитие. Това не означава, че те не виждат и не анализират особеностите на депресията, а по-скоро, че в техните

изследвания акцентът пада върху проблеми, които до известна степен се различават от тези на Робинс.

2.1. Депресия, криза и бизнес цикъл

По тази причина може да се открият известни разлики в терминологията, която те употребяват, за да опишат и анализират Голямата депресия и бизнес-цикъла като цяло. Така Робинс, освен за Голямата депресия, говори за търговска депресия, спадане на цените, световна криза, финансова криза и дори характеризира периода след 1932 г. като следкризисен хаос (Robbins, 1971:1, 10, 13). Стригл използва термини като икономически колебания, икономическа криза, икономически цикъл, бизнес-цикъл и др. (Strigl, 2000:135-146).

В. Рьопке, от своя страна, също употребява термини като „настоящата криза“, „световен икономически хаос“ и др. (Rörpe, 1936:2, 3, 10). Изясняването и унифицирането на използваните термини е необходимо с оглед на взаимното разбиране между учени, стопански дейци, политици и др. През 30-те години на миналия век в опит да обобщи съществуващите виждания за отделните фази на бизнес-цикъла Г. Хаберлер ги дефинира по следния начин: 1) експанзия (просперитет), 2) криза – точката или моментът, в който е прекратена икономическата експанзия, 3) депресия и 4) съживяване – точката или моментът, в който от депресия се преминава към експанзия (Haberler, 1946:259-265)⁵. Без излишно да усложнява или пък да опростява същността на бизнес цикъла, Хаберлер представя един ясен и разбираем модел за неговия ход. По тази причина той ще се използва при по-нататъшното представяне и анализ на възгледите на Л. Робинс, В. Рьопке и Р. фон Стригл.

От изследваните икономисти най-близко до разбирането на Хаберлер за фазите на бизнес-цикъла е В. Рьопке. На някои места в книгата си, воден вероятно от стилистични или други съображения, той използва термина криза, за да опише състоянието на световната икономика по време на Голямата депресия. Въпреки това обаче, Рьопке отделя в книгата си специален параграф, където описва кризата като моментът, в който икономиката преминава от просперитет към депресия (Rörpe, 1936:27-28). Така, докато фазите на просперитет и депресия са относително дълги като времетраене, кризата е просто „точка на пречупване“ и следователно е доста по-кратка. Рьопке разграничава криза от икономическа криза, като последното понятие включва криза (като точка на пречупване) и депресия. Според Рьопке под икономическа криза трябва да се разбира: „временна парализа на икономическия процес, която води до смущения в механизма на обмяна и има за последици свръхпроизводство, излишни запаси и фалити“ (Rörpe, 1936:30). В съдържанието на понятието икономическа криза на Рьопке се включва и важна особеност от гледна точка на търсенето на причините за нея. Кризата е икономическа, следователно причините трябва да се търсят в икономическата сфера. Това не изключва възмож-

⁵ Така представените фази на бизнес-цикъла се различават от това, което в съвременното се преподава като теория, последователност и съдържание на отделните фази на бизнес-цикъла, а също и като продължителност на самия бизнес-цикъл (виж напр. Георгиев, ред. б.г., 91).

ността за кризи, предизвикани от политически, природни или други фактори, но те не могат да бъдат циклични, както икономическите (Röpke, 1936:31).

Продължителността на всяка една от фазите в бизнес-цикъла не е посочена, защото, както беше посочено по-горе, Рьоке е наясно, че при бизнес-циклите няма абсолютна повтаряемост. Л. Робинс не дава ясно очертана дефиниция или характеристика на конкретния момент, в който просперитетът се сменя с депресия, но основните характеристики на икономическата депресия присъстват в книгата му. Освен това самото заглавие на книгата му – „Голямата депресия”, ясно показва, че той разбира и приема съдържанието на понятието депресия точно така, както го представя Хаберлер – като повече или по-малко продължителен период, който е напълно противоположен на икономическия просперитет.

Стригл, от своя страна, определя депресията като икономическа криза, т.е. тук има известно смесване на значението на термините. Докато за Рьоке кризата е само точката на пречупване от просперитет към депресия, за Стригл депресия и криза означават едно и също (Strigl, 2000: 135).

По-важна е съдържателната характеристика, която Рьоке, Робинс и Стригл правят на депресията. Верен на абстрактно-обобщаващия си стил, Стригл пише, че за криза (депресия) може да се говори, когато икономиката е тежко засегната продължително време (Strigl, 2000:135). Определенията „тежко” и „продължително” очевидно не са математически точни. Усещането за тежест и продължителност при един индивид може да е напълно различно от това на друг. Стригл обаче не разглежда икономиката като точна в математическия смисъл наука – той е наясно, че посочването на каквато и да е точна продължителност винаги ще е произволно и няма да се опира на научно издържани аргументи.

Значително по-конкретни при характеризирането на икономическите депресии са Робинс и Рьоке. Основните белези на депресията са дефлацията, намаляването на производството и обема на търговията, възраждането на идеите за протекционизъм, ограничаването на кредитите, фалитите на множество фирми и банки, рязкото увеличаване на безработицата. Нивото на принудителна безработица надминава това от времето на кризата (точката на пречупване от просперитет към депресия). Това се дължи на факта, че кризата е с по-кратка продължителност и най-вече на факта, че по време на кризата много от фирмите все още изпълняват доставки по договори от времето на просперитета. Освен това за известно време големите фирми се опитват да смегчат ефекта от кризата като произвеждат запаси, които разчитат да продадат при подобряване на стопанската конюнктура; други фирми пък съкращават работното време на служителите си с идеята да запазят работните им места при намалелия обем на поръчки (Röpke, 1936: 29).

При анализа си на Голямата депресия В. Рьоке също достига до извода, че в нея могат да се съдържат специфични черти, които я отличават от предходните. Най-съществената специфична черта е наличието на т.нар. **вторична депресия**, която се открива в хода на Голямата. Рьоке, по подобие на останлите трима икономисти, а и на доста други, смята че принципно депресиите имат и оздравителен характер. Те ликвидират спекулативните инвестиции, премахват екстравагантните

и безмислени проекти, които са започнати в условията на предшестващата депресията икономическа експанзия. В общи линии Рьопке смята, че икономическата контракция по време на депресия е пропорционална на растежа, осъществен по време на експанзията.

В определени условия обаче депресията може да достигне до такива условия, които не са пропорционални на на предшестващия бум. Тогава депресията губи положителните си функции и се определя като изцяло вредна. Рьопке определя вторичната депресия още и като вторична дефлация, израз на която е съкращаването на съвкупното търсене. Бележите, по които може да се съди, че е започнала вторична депресия, според него са три: 1) когато депресията продължи прекалено дълго, 2) при наличие на 50% (и повече) спад в производството и 3) постоянна масова безработица (Röpke, 1936:119-130).

Концепцията за вторичната депресия оправдава провеждането на специална стопанска политика, която да доведе до нейното преодоляване. В този смисъл тя е нова за австрийската школа в икономическата мисъл и показва, че т. нар. неолиберали не са принципино против държавната намеса в икономиката⁶ и дори, че едва ли не предизвикват умишлено кризите, за да се възползват от тях по някакъв неведом за простосмъртните начин⁷. В чисто теоретичен план идеята на Рьопке за наличието на вторична криза е приемливо, особено от гледна точка на Голямата депресия.

⁶ Вижданията на тримата автори относно различните видове стопанска политика в условията на депресия ще бъдат разгледани в следващите части от изложението.

⁷ Категорично се оправдава и необоснованото твърдение, че важна „опорна точка“ във вижданията на неолибералите е „дирижирането и манипулацията на кризите – валутни атаки, умишлени банкови фалити, режисиране на т. нар. „дългови капани“ (Градинаров, 2014:85). Първо трябва да се отбележи, че т. нар. неолиберали нямат общи опорни точки, около които да изграждат идеологията си, и – второ, твърдението, че те като някаква организирана група дирижират и манипулират кризите, е белег на непознаване на същността и причините за бизнес цикъла. Печалбите на големите спекуланти се натрупват в условията на експанзия и няма смисъл спекулантите да предизвикват кризи. Кризите и особено депресиите носят социални проблеми, но освен това са свързани с фалити и загуби на същите спекуланти, т.е. те могат да се приемат за изкупление на „греховете“ им. В съвремението обаче много от тези спекуланти са достатъчно влиятелни, за да получат помощи от държавата – нещо, срещу което са против представителите на австрийската икономическа школа. Заслужава си да се припомни фактът, че при българската хиперинфлация през 1996-1997 г. чрез дирижиране и манипулиране на финансовата криза и чрез умишлени банкови фалити извлякоха изгода хора, които са много далеч от представата за либерали. През периода, в който се генерираха условията за хиперинфлация, властта също беше в ръцете на политици, чиито виждания и идеи далеч не бяха либерални. Впрочем, дори проявите на банкова паника и несъстоятелността на Корпоративна търговска банка през юли 2014 г., не се дължат на някаква неолиберална или либерална идеология, а на обвързаността на банката с определени политически сили и външнополитически интереси (виж напр. Норе, 2014). В чисто идеен план сигурно си заслужава да се отбележи, че издаването на книгата на Пол Кругман (Нобелов лауреат и отявлен критик на т. нар. неолиберали) „Международен икономикс. Теория и политика“ през 2013 г. става с подкрепата на председателя на Надзорния съвет на Корпоративна търговска банка (виж: <http://www.vassilev.bg/> Цветан Василев финансира издаването на бестселър на нобелиста Пол Кругман на български език).

Тази концепция би могла да се усъвършенства и да се ползва при анализа на настоящата икономическа криза. В концепцията обаче има някои проблемни елементи.

На първо място авторът не посочва какво предизвиква вторичната депресия – дали това е неудачна стопанска политика в условията на депресия, дали е съвпадение на депресията с аграрна криза, дали имат значение външни за стопанската сфера фактори като природни бедствия, войни или външнополитическо напрежение, комбинация от всичко или пък нещо друго? Всички тези трудни въпроси не са изцяло пренебрегнати от Рьопке – тяхното разрешаване обаче е оставено на следващите поколения изследователи.

Другият проблемен елемент в концепцията за вторичната депресия е това, че безелите, с които Рьопке я дефинира, са не особено ясни, с изключение на спада в производството. „Прекалено дългото” време на депресията за различните индивиди и групи е различно, не е достатъчно ясно какво точно се разбира под масова и постоянна безработица. В интерес на истината трябва да се приеме, че, независимо от неяснотите в безелите не вторичната депресия, те не могат да бъдат други, защото посочването на каквито и да е конкретни срокове и цифри ще се опира на произволни критерии. Единствено здравият разум и липсата на лична заинтересованост на икономисти и политици биха могли да приложат тези критерии за идентифицирането на вторичната депресия.

И тримата автори отбелязват един факт, който е от изключително важно значение при обяснението на причините за депресиите. Най-сериозно засегнати от кризата и депресията са отраслите на тежката промишленост. Именно в тези отрасли предлагането на стоки е огромно, докато търсенето намалява драстично, цените падат рязко и на практика всички предприемачи, ангажирани в тях, откриват, че очакванията им за бъдещо търсене на стоките, които произвеждат, не се сбъдват (Robbins, 1971:31; Röpke, 1936:29). Конкретните описания на този факт от Робинс и Рьопке се допълват от теоретичното му изясняване от страна на Стригл. Като се базира на теорията на О. фон Бюм-Баверк, той пише, че цялостното стопанско развитие на човечеството се състои в преминаването от по-кратки към зобиколни (по-дълги) методи на производство. Докато в примитивната икономика производителят често пряко консумира, това, което е произвел, постепенно, със стремежа за подобряване на материалното положение, се появяват множество междинни звена на производство, които водят до увеличаване на обема на потребителски стоки. За тези междинни звена на производство са необходими различни машини, полуфабрикати и суровини, в които се инвестира свободен капитал. В условията на икономически просперитет инвестициите в междинните звена (или в т. нар. зобиколни методи) на производство се увеличават много, докато в условията на депресия точно тези звена са най-тежко ударени (Strigl, 2000:30-31).

2.2. Причини за депресиите – погрешните концепции

В аналитичните части се чувства влиянието на класическата политическа икономия. Л. Робинс и В. Рьопке отделят специално внимание в изследванията си на

погрешните концепции по отношение на причините за депресията. Този аспект от изследванията им ги отличава от третия автор, който е обект на настоящото изложение. Стригл се задоволява с констатацията, че сред различните теории за кризите и циклите само тези, които търсят „причините за цикличните движения на икономиката в условията на търсенето на паричния пазар могат да претендират за правото на общо признание” (Strigl, 2000: 135). За разлика от него Робинс и Рьопке намират за необходимо да отделят специално внимание на теориите, които обясняват погрешно икономическите цикли. Това се дължи на факта, че книгите им са ориентирани към относително по-широка публика, докато тази на Стригл е насочена към хора с предварителни познания по икономическа теория.

Именно сред широката публика по време на Голямата депресия се разпространяват най-различни научни и наукообразни обяснения на съвременните икономически и социални проблеми, зад които понякога се крият властови амбиции на отделни политически сили. Рьопке и Робинс са убедени, че сложните икономически идеи могат да се представят разбираемо и за непрофесионалисти и че по този начин могат да се парират опасни популистки идеи. Подходът на двамата към погрешните теории за депресиите е донякъде различен. И двамата обръщат внимание на теорията за свръхпроизводството, но сред останалите критикувани от тях концепции Робинс се концентрира върху някои монетарни теории, докато Рьопке обръща внимание на теориите, свързани с разпределението, с влиянието на т. нар. психологически фактори и с теориите за недостига на капитал.

Най-популярната теория, срещу която отправят своите възражения Робинс и Рьопке, е тази за **свръхпроизводството**, което се е появило по време на икономическия просперитет като причина за Депресията. Тази теория (или мит, както я нарича Рьопке) се използва за оправдание на стопанската политика, която цели преодоляване на депресията чрез ограничаване на работното време или на правото на свободен труд като цяло, чрез ограничаване на производството, намаляване на рационализациите и иновациите и т.н. И двамата автори приемат за неоспорим факт, че в условията на Голямата депресия, а и при всички останали депресии, търсенето рязко изостава в сравнение с предлагането, цените на стоките падат, печалбите на практика изчезват, а очакванията на инвеститори и предприемачи от времето на икономическата експанзия се оказват нереалистични.

В критиката си към тази теория Робинс започва с разглеждане на свръхпроизводство в един стопански отрасъл. Според него то не е в състояние да предизвика депресия. Ако този отрасъл е такъв, че производителите не са в състояние да се прехвърлят в друго производство, то те ще трябва да свикнат с намалените си доходи, а на обществото ще се предложат изделия на по-ниска цена. В конкурентна икономическа среда обаче фактът, че цените надвишават разходите в дадено производство, е просто сигнал, че капиталът в това производство ще намери по-изгодно за обществото приложение в други отрасли. Независимо дали производителите могат, или не могат да се прехвърлят в друго производство, обща криза и депресия от проблемите на един отрасъл е невъзможно да се предизвика. Фактът, че в даден отрасъл намаляват доходите, не се отразява на цялостното състояние на икономиката.

Ако производителите на хляб разполагат с по-малко доходи поради намаляване на цената и на печалбите им, те наистина ще имат по-малка покупателна способност. Покупателната способност на техните клиенти обаче ще увеличи, защото ще правят по-малко разходи за хляб и ще могат да си купят нещо друго, т.е. вследствие намалената цена на хляба ще се увеличи търсенето на други стоки. Възможно е спестените по този начин пари да не се похарчат, но да се очаква, че всички хора просто ще трупат парите си, е нереалистично, според Робинс (Robbins, 1971:14-16).

Рьопке отделя много повече внимание на теорията за свръхпроизводството. Неговото мнение е, че критичният анализ на тази теория показва пълната ѝ несъстоятелност. На първо място той задава логичния въпрос: по отношение и в сравнение с какво може да се твърди, че са произведени прекалено много стоки? Със сигурност стоките не са прекалено много по отношение на желанието на хората да консумират (Rörpe, 1936:78). Въпросът и отговорът, който Рьопке му дава, са напълно издържани. В крайна сметка, независимо от мнението, че свръхпроизводството е проблем, истината е, че жизненият стандарт на огромни маси от хора по неговото време, а и сега, е доста нисък и наличните стоки, дори и когато не могат да бъдат продадени, не могат да задоволят абсолютно всички потребности. Ако се приеме твърдението, че има свръхпроизводство, то естествено следва изводът, че всички желания на хората са задоволени и че „небесният рай“ е свален на земята. Рьопке заявява *„Би трябвало да е отвъд всяко съмнение, че общо свръхпроизводство по отношение на желанието и възможността да се консумира е немислимо“* (Rörpe, 1936:82).

Вътрешната логика на теорията за свръхпроизводството е погрешна и защото в нея по презумпция се приема, че общият обем на производството е повече или по-малко фиксиран като количество. В резултат на това всеки би трябвало да следи със завист всички останали да не би някой да произведе повече от необходимото общо количество стоки. Приложен в международната търговия, този принцип води до налагането на протекционизъм и други ограничения, чрез които всяко национално правителство ще се стреми да запазва възможно най-голям дял от общия обем на производството за своите производители. В крайна сметка и Робинс, и Рьопке достигат до извода, че свръхпроизводството е белег на депресията, но не е причина за депресия. Според Рьопке тази теория се използва за провеждане на стопанска политика, която е неефективна, защото засяга симптомите, а не истинските причини за проблемите.

Монетарните теории за обяснение на бизнес-цикъла, според Робинс, тръгват от правилната предпоставка, че тъй като парите са общи за цялата съвременна стопанска дейност, то най-вероятно причините за икономическата нестабилност трябва да се търсят в монетарната сфера. Първата погрешна монетарна теория сочи като главна причина за депресията дефлацията. В общи линии нейната логика е следната – падането на цените е толкова голямо, че то не може да се дължи единствено на техническия прогрес и на свързаните с него по-евтини начини на производство, следователно кризата и депресията са предизвикани от дефлацията. Политическият аргумент, който се крие зад тази теория е ясен. Ако парите са недостатъчно, то явно трябва да се прибегне до печатане на пари (инфлация) за преодоляване на депре-

сията. Тази постановка е лесно оборима не само теоретически, но и от фактите по време на икономическата експанзия и по време на Голямата депресия. Нито преди, нито по време на Депресията могат да се намерят никакви факти, които да говорят за това, че централните банки и правителствата целенасочено са ограничавали паричното предлагане. По този начин, също както със свръхпроизводството, едно от проявленията на депресията се приема за нейна причина (Robbins, 1971:16-19).

Следващата монетарна теория, критикувана от Робинс, свързва депресията с недостига на злато. В основни линии привържениците на тази теория смятат, че за да е стабилен бизнесът, цените не трябва да падат. А за да не падат цените, е необходимо наличните парични запаси от злато да се увеличават пропорционално с увеличаването на производителността на световната икономика. Фактът, че по време на Депресията цените падат, следователно, се дължал на дефицита на злато. Вариация на тази теория е твърдението, че не дефицитът на злато, а неговата свръхконцентрация в САЩ и Франция след Първата световна война предизвиква падане на цените и съответно създава неблагоприятни условия за бизнеса (Robbins, 1971:19-20).

На първо място Робинс сочи, че по никакъв начин стабилните цени не могат да се свържат с това дали дадено производство е печелившо. Според него техническите подобрения по същество водят до намаляване на себестойността на произведението стоки и като резултат намаляват техните продажни цени, но това не се отразява върху печалбите на производителите. Дори и необходимостта от стабилни цени да е задължително необходима за икономическото развитие, то Робинс сочи, че през периода преди Голямата депресия световните парични запаси се увеличават относително пропорционално с нарастването на производството. Неравномерното разпределение на златото след Първата световна война, според привържениците на тази теория, довежда до „стерилизация” на това злато, т.е. до това, че то не се използва за кредити, чрез които да се стимулира стопанската активност. Статистическите данни, които представя Робинс обаче, показват, че през по-голямата част от 1927-ма и 1928 г. в САЩ се осъществява кредитна експанзия на основата на намаляващи парични златни запаси (Robbins, 1971:24-27).

Монетарните теории, с които спори Робинс, могат да се обединят около това, че те защитават идеята за все по-силен контрол над паричното предлагане от страна на съответните правителства и централни банки. С особена сила това се отнася за концепциите, обвиняващи недостига на злато или пък неравномерното му разпределение. По същество това са идеи, които са обединени от стремежа за премахване на златния стандарт и невъзможността, която той налага за произволно държавно манипулиране на паричното предлагане. Концепцията, която обвинява дефлацията, просто показва какво би се случило, ако печатането на пари премине изцяло в ръцете на държавата. Натискът в този случай за печатане на все повече и повече пари, за благодетелстване на определени прослойки, приближени до управляващите и т.н. би станал постоянна черта от стопанския и политическия живот.

По силата на известния ефект на Кантийон „новите” пари попадат първо в определени лица или социална група (държавни доставчици, пенсионери, държавни служители, военни, земеделски производители или др.), чиито доходи се увели-

чават без това да е свързано със съответното увеличаване на цените. Именно тези лица и групи са облагодетелствани, защото те имат възможност да изхарчат нарастналите си доходи, докато цените на стоките все още не са нарастнали. Когато увеличеното парично предлагане достигне до тези, които са към края на веригата, цените вече са се увеличили и реалните доходи на тези хора намаляват, тъй като с повече пари като номинал те могат да си купят по-малко стоки (Cantillon, 1730).

През годините на Голямата депресия и през десетилетията след Втората световна война дори и последните остатъци от златния стандарт са ликвидирани. Инфлацията става постоянен факт в стопанския живот, а хиперинфлационните епизоди засягат много държави. В тази светлина критиката на Л. Робинс към онези набрали известност теории, които се опитват да популяризират и успяват да помогнат за премахването на златния стандарт, а също и към привържениците на инфлацията, могат да се определят като основателни и заслужаващи вниманието на съвременните икономисти.

Според В. Рьопке има други погрешни обяснения за бизнес-цикъла и за депресиите, които заслужават сериозно внимание. Сред тях е и охотно поддържаната от различни социалисти идея, че депресиите се дължат на присъщото за капитализма неравномерно разпределение на доходите. Тази теза до голяма степен допълва идеята за свръхпроизводство – то се появява не защото консуматорите не желаят да купуват, а защото доходите, с които разполагат, са твърде малки и поради това голямо количество стоки остават непродадени. Отхвърлянето на тази теория от страна на Рьопке може да се раздели на две нива. На първо място той приема идеята, че капиталистите експлоатират работниците, като не им заплащат целия положен труд. В този случай, според Рьопке, не може да се открие намаляване на съвкупната покупателна сила в обществото. Той пише:

„... тяхната популярна форма, която тръгва от предпоставката, че предприемачът плаща на работниците твърде ниски надници и по този начин създава недостиг в общото търсене, не се нуждае от пространно отхвърляне. Защото в случая очевидно се забравя, че намаляването на покупателната сила на работника кореспондира с увеличаване на покупателната сила от страна на предприемача, така че нищо не се променя от гледна точка на общата покупателната сила.” (Röpke, 1936:86).

Второто възражение срещу теорията за неравномерното разпределение на доходите е свързано с начините, по които се проявява депресията. Ако се приеме, че доходите на по-бедните социални прослойки са недостатъчни, за да си купят стоките, които желаят, то в такъв случай кризата и депресията би трябвало да засегнат най-тежко онези отрасли, които произвеждат изделия за пряка консумация – например леката промишленост. Сигурен факт е обаче, че в условията на депресия най-тежко засегната е именно тежката промишленост, която зависи от масовото потребителско търсене по-скоро косвено (Röpke, 1936:89). Въпреки възраженията си срещу теориите за неравномерното разпределение на доходите и за свързаната с него недостатъчна консумация Рьопке приема, че в тях има някакво здраво ядро, което обаче е скрито под булото на множество съмнителни аргументи.

Сред теоретичните обяснения за бизнес цикъла има такива, които не могат да се характеризират като изцяло погрешни. Такава е концепцията, защитавана най-последователно от британския икономист А. С. Пигу, за ролята на психологическите фактори. Накратко тя може да се представи с твърдението, че фазата на експанзия е свързана и предизвикана от всеобщ оптимизъм, докато фазата на депресия е резултат от преобладаващ песимизъм сред предприемачи, капиталисти, банкери, инвеститори и т.н. Историята на бизнес-циклите действително показва, че има определена връзка и зависимост между промените в обществените настроения и бизнес-цикъла, която засяга всички участници в икономическия процес. Така например в условията на експанзия обикновените спестители са по-склонни да инвестират в ценни книжа, докато в условията на депресия те предпочитат сигурността на банковите депозити, а при наличие на банкови фалити прибягват до лично съхраняване на пари в брой или до сигурността на златото (Röpke, 1936:93-95).

Психологическите фактори могат и при всички случаи влияят върху икономиката – както по време на експанзия, така и по време на депресия. Влиянието може да се определи по един и същ начин – и оптимизмът и песимизмът задълбочават и ускоряват съответно експанзията и депресията. Ролята на психологическите фактори – така, както ги описва Рьопке, се запазва и през следващите проявления на бизнес-цикъла до края на XX-ти и в началото на XXI век. Свърхооптимизъм бе характерен преди кризата *dot.com* от края на миналия век и преди кризата от 2008 година. Впоследствие дълбочината на последвалите кризи поражда и песимистични настроения. Последните като че ли са по-силно изразени във връзка с кризата от 2008 година. Именно по тази причина – като отговор на нарастналото търсене на идеи, които оправдават песимистичните настроения, – се увеличава популярността на книги, които подлагат на критика капитализма и вещаят под една или друга форма неговия край⁸.

Големият проблем в тази постановка е, че тя не дава отговор на въпроса къде е изворът на съответните настроения, влияещи върху отделните фази на бизнес-цикъла, и по този начин прекалено се опростява сложната природа на икономическите флуктуации. Рьопке на практика показва слабите страни на тази теоретична постановка като пита:

„Как например се е появило това ритмично колебание от оптимизъм към песимизъм, от активност към летаргия? Може ли просто да се приеме, че масовите чувства и масовите грешки предизвикват реални промени в сферата на стоките и парите, като тези, които са характерни за търговския цикъл? Може ли да си представим, че тези масови психологически феномени ще са така продължителни, ако в основата им не стоят реални събития, от които те произхождат и

⁸ По този повод Рьопке отбелязва иронично, че индустрията за производство на книги за кризи и цикли е сред проспериращите отрасли по време на депресия (Röpke, 128). Именно като израз на тази тенденция може да се посочи комерсиалния успех на Т. Пикети и книгата му „Капиталът през двадесет и първи век” (Piketty, 2014). Кратък анализ на връзката между антикапиталистическото мислене и идеите на Пикети виж у: Wilson, 2014.

които постоянно ги подсилват? Защо психологическият ритъм не се повтаря през месец, а вместо това обхваща години?” (Röpke, 1936:95).

Отговорът на всеки от тези въпроси показва логическата несъстоятелност на теорията за психологическите фактори като причина за бизнес-цикъла.

Последната от идеите, които не дават цялостно научно издържано обяснение на икономическите кризи и цикли, е тази за липсата на капитал. Нейната изходна точка е правилна и до голяма степен се приема от повечето икономисти по време на Голямата депресия. Според нея истинските причини за депресиите трябва да се търсят в условията на предшестващия икономически просперитет, който се характеризира с увеличаване на инвестициите, последните, от своя страна, финансирани чрез кредитна експанзия. Украинският икономист Михаил Туган-Барановски смята, че по време на депресия се акумулират свободни капитали, които имат най-важна роля за преминаването от депресия към експанзия.

От друга страна, по време на експанзията свободните капитали се инвестират, докато се стигне до момента, в който те се изчерпват и така се преминава към криза и депресия. Основният недостатък на така представения механизъм на бизнес цикъла, според Рьопке, е, че натрупаните свободни капитали не са достатъчни да стимулират експанзията. Необходими са и други източници, които да подхранват икономическия бум⁹ и те могат да се открият в кредитната експанзия.

Липсата на капитал все пак е вярна характеристика на фазата на депресията, но тя все още не обяснява откъде и защо се е появила тази липса. Освен това, ако се приеме, че тя е причина (а не следствие или проявление) за депресията, то тогава много лесно могат да се направят напълно погрешни и опасни изводи за начините, по които да стане преодоляването ѝ. Логиката е следната – липсата на капитал като причина за криза и последвала депресия биха могли да се преодолеят чрез осигуряването на допълнителен капитал (от държавата или от други източници). Такава една политическа мярка би довела до задълбочаване на проблемите, тъй като по време на експанзията са били направени много инвестиции в проекти, които са със съмнително икономическо оправдание. Именно тези инвестиции се ликвидират по време на кризата и депресията; допълнителните капитали обаче ще продължат да подхранват неоправданите инвестиционни проекти. Така болезнената им ликвидация само се отлага, а проблемите, които ще трябва да се решат след изчерпването на допълнителните капитали, ще бъдат значително по-тежки (Röpke, 1936:97-10).

2.3. Кредитна експанзия и депресия

И тримата разглеждани икономисти са единодушни, че бизнес-цикълът е сложно явление и поради тази причина различни фактори влияят върху продължител-

⁹ Преди Рьопке подобна критика към теорията на Туган-Барановски отправя и проф. Александър Цанков. През 1919 г. той пише, че за осъществяването на икономическия подъем са необходими свободни капитали, които не могат да бъдат осигурени единствено от капитализирането на печалбите. Необходимите допълнителни свободни капитали се осигуряват от кредитната система (Цанков, 1919).

ността и дълбочината на неговите фази. В много от разгледаните критики към т. нар. погрешни теории могат да се открият и се откриват важни елементи от характеристиката на цикъла, допринасящи за обяснение на отделни негови проявления. В този смисъл критичните бележки не означават пълно отхвърляне на всички идеи на икономистите, които стоят зад тях. При все това обаче всички те имат определени пропуски, които не остават незабелязани.

Л. Робинс, В. Рьопке и Р. фон Стригл не са единствените, които намират до някаква степен решение на проблемите на бизнес-цикъла в парадигмата на т. нар. Монетарна свръхинвестиционна теория. Най-известните автори, работили в нейните рамки, са Лудвиг фон Мизес и Фридрих Август фон Хайек. Техните виждания са сравнително популярни (виж например: Неновски, 1999) и влиянието, което те имат върху изследваните икономисти, е безспорно и признавано от тях самите (виж например: Röpke, 1969:181-182). Вижданията на Хайек и Мизес обаче не могат да дадат пълна представа за богатството и разнообразието от мнения, за „вътрешните“ спорове и несъгласия в тази обща теоретична постановка.

Най-детайлното изложение на същността на бизнес-цикъла и на кредитната експанзия като основен двигател за експанзията и последващите криза и депресия е направено от Рихард фон Стригл. Същност обяснението на бизнес-цикъла е финалният акорд на книгата му „Капитал и производство“. Стъпка по стъпка той води читателите си от фундаменталните постановки на икономическата теория – като тези за факторите на производство, до най-сложните явления като бизнес-цикъла. Сред факторите за производство той посочва човешкия труд и природните ресурси, които са обект на икономисване понеже не са в достатъчно количество, за да задоволят всички човешки потребности. Решаващо значение за увеличаването на производството през вековете има третият фактор на производството – капиталът, който първоначално е нямал нищо общо с парите. Освен това, по неговите думи, е погрешно капиталът да се свързва с капитализма:

„Капиталът също така не може да е характерен за специфичен вид социална организация. Производството „употребява капитал“ или е «капиталистическо», ако използва първични фактори на производство по специфичен начин, без значение дали то е организирано по «капиталистически начин», което обикновено означава, че частната собственост играе определена социална роля“ (Strigl, 2000:2).

Важна роля в схемата на Стригл има концепцията за т. нар. заобиколно или индиректно производство, която е въведена в икономическата теория от Бьом-Баверк. Според нея колкото „по-директно“ е едно производство, толкова по-ниска е производителността. Популярен пример за илюстриране на тази идея е рибар, който би ловил много по-малко риба, ако не използва лодка, мрежи и т.н. За да разполага с тези неща обаче, той трябва да отдели време, за да ги произведе, или пък да спестява от добива си (за да инвестира в тях – бел. ред.). Използването на лодката, мрежите и т.н. прави така, че в труда на рибаря започват да се прилагат т. нар. заобиколни методи.

Същият принцип може да се приложи и към цялата стопанска сфера. Връзката на заобиколните методи на производството с капитала е обяснена по следния начин: „Производството, използващо капитал, означава заобиколно производство” (Strigl, 2000:26). Въз основа на тази дефиниция на капитала Стригл разграничава съответно три вида капитал: а) свободен, или фонд осигуряващ съществуването, който е необходим за осъществяване на заобиколното производство; б) междинни продукти или суровини и в) фиксиран капитал, който още се определя и като произведени средства за производство (машини и др. п.). Още тук Стригл подготвя почвата за обяснение на бизнес-цикъла, като отбелязва, че ако на базата на наличния свободен капитал се предприемат твърде „дълги” заобиколни методи на производство (т.е. инвестира се в машини, суровини и т.н.), то в момента, в който свободният капитал се изчерпи, тези методи трябва да бъдат изоставени. А това не е нищо друго освен икономическа депресия.

Значимостта на заобиколното производство става ясна с твърдението на Стригл, че принципино съществуват два начина за увеличаване на производството. Първият е чрез увеличаване на факторите за производство – земя, труд или капитал, ангажирани в съответното производство. При този начин предприемачът обаче е обречен да се сблъска с действието на закона за намаляващата възвръщаемост. За разлика от този подход увеличаването на производството чрез използване на заобиколни методи не е свързано с действието на този закон (Strigl, 2000:52). С напредъка на цивилизацията междинните звена в производството на всички стоки стават все повече и повече, което увеличава времето за производство, но пък от друга страна много повече се увеличава производителността на труда.

Следващата логична стъпка в изложението на Стригл засяга лихвения процент. Той пише, че за да се прибегне към заобиколните начини на производство, на предприемача му е необходим капитал, с който той обикновено не разполага в достатъчно количество. Лихвеният процент по кредитите е цената, която се формира на пазара за обмен на сегашни срещу бъдещи стоки. Между лихвения процент и предприемача, който желае да инвестира в заобиколни начини на производство, съществува пряка връзка, защото евентуално намаляване на лихвения процент ще доведе до увеличаване на инвестициите и до „удължаване” на заобиколния производствен процес, до нарастване на надниците на работниците и в определени случаи – до нарастване на броя на наетите работници (Strigl, 2000:68-70). Така лихвеният процент се оказва изключително важен:

„Лихвеният процент, който се плаща за използването на свободен капитал, осигурява на индивидуалния предприемач индикатор за възможностите за увеличаване на производството. Лихвеният процент се установява на такова ниво, че всички производствени процеси, възможни на това ниво, могат да намерят предлагане на свободен капитал и всички производства, които повече не могат да си позволят лихвата, трябва да останат неосъществени, защото няма да са стопански оправдани.” (Strigl, 2000:96).

Стригл прави още едно важно пояснение в схемата, която описва функционирането на икономиката и наличието на колебания в нея. Той отбелязва, че от ниските лихви по кредитите се възползват преди всичко производителите на машини, суровини, полуфабрикати (т.нар. capital goods). Това се дължи на факта, че при тяхното производство минава най-дълго време между инвестицията и получаването на готов продукт (Strigl, 2000:128). Така техният бизнес е много пряко зависим от лихвения процент, тъй като при едно, дори на пръв поглед незначително, намаляване редица проекти, които при старото по-високо ниво са изглеждали нерентабилни, започват да изглеждат печеливши. Така ниският лихвен процент се оказва изключително важен, тъй като той би могъл да стимулира цялостното икономическо развитие.

На основата на изложеното до тук механизмът на бизнес-цикъла, според Стригл, може да се опише по следния начин: в условията на икономическа експанзия лихвеният процент по кредитите намалява, това води до множество инвестиции в заобиколни методи на производство, до увеличаване на цени, надници, до общо усещане за просперитет и оптимизъм; тези инвестиции обаче изчерпват наличния свободен капитал, което води до увеличаване на лихвения процент¹⁰ и последвала криза и депресия, в която прекалено „дългите“ заобиколни методи на производство се ликвидират, цените намаляват, увеличава се безработицата и т.н.

В изложението на Стригл обаче остава без отговор един (ключов) въпрос – какво предизвиква кредитната експанзия, какво кара банкери да прибягнат до нея, а не да поддържат едно „нормално“ ниво на кредити без да намаляват лихвения процент? Той е наясно, че цялото му изложение се нуждае от отговор, но въпреки това го избягва, като пише: *„увеличаването или намаляването на обема на кредита никога не може да произтича от икономически закон, а единствено от промяната в човешкото поведение. Така обяснението на бизнес-цикъла трябва да премине отвъд границите на анализа, прилагащ изключително средствата на икономическата теория“* (Strigl, 2000: 159).

В крайна сметка неговото мнение очевидно е, че не е в обекта на изследване на икономическата наука да разкрие особеностите на човешкото поведение и в частност тези особености, които предопределят наличието на периодични икономически колебания. Това мнение може и да звучи като стремеж да се избегне най-важният отговор, но то при всички случаи е белег на научна скромност, която впечатлява на фона на властващата политико-икономическа всезнайковщина.

Л. Робинс и В. Рьопке в общи линии следват същата логика при обяснението на бизнес-цикъла, като – за разлика от Стригл, използват много повече конкретноисторически факти, за да го опишат. Например Л. Робинс обръща внимание на факта, че в условията на кредитна експанзия през годините след 1924-та огромна част от заемите, които получава Германия, не са насичени към промишлени предприятия,

¹⁰ Става въпрос за лихвен процент по дългосрочни инвестиционни кредити. Стригл е наясно, че в условията на депресия банките разполагат с достатъчно средства, но тогава е нисък лихвеният процент само по краткосрочни кредити, а те нямат отношение към инвестиционната активност.

а към различни държавни институции и общини. Самите заеми са инвестирани по такъв начин, че няма почти никакъв шанс инвестициите да се възстановят – и това във време, когато германската индустрия продължава да страда от липса на капитал. Парите от така получените заеми на практика са загубени. Единствено фактът, че заемите се вземат от правителствени институции (за които се смята, че не могат да фалират) води до забавяне в осъзнаването на това (Robbins, 1971:64). Робинс и Рьопке не се занимават с чиста теория, а отчитат и влиянието на множество специфични фактори, които имат своя принос за обяснението на Голямата депресия и на бизнес-цикъла. Именно на тази основа те се опитват да дадат поне частичен отговор на въпроса, до който Стригл спира – какво предизвиква кредитната експанзия?

Първоначално Л. Робинс тръгва от предпоставката за удвояване на наличните пари в обществото като резултат от правителствен декрет. Тази нереалистична предпоставка обаче е изоставена, тъй като в условията на златен стандарт няма как, правителството просто да нареди и паричното предлагане да се удвои. Според него реалистичният подход е да се търси причината за увеличаването на кредита в политиката и решенията на банките. Като пример за такива Робинс сочи действията на Федералния резерв на САЩ през годините, предшествващи Голямата депресия. Конкретните действия на резерва са продиктувани от стремеж да се разрешат вътрешнополитически за САЩ проблеми, а също и от желание да се помогне на Англия, която през 1925 г. възстановява златния стандарт, но при неподходящ курс между лирата и щатския долар. Това от своя страна води до увеличаване на вноса и намаляване на износа от Англия, до тежки социални проблеми и т.н. Като помощ за Англия Федералният резерв през 1927 и 1928 г. целенасочено налага режим на „евтини пари“. Робинс обаче прави важното допълнение, че корените на кредитната експанзия могат да се търсят не просто в повече или по-малко произволни решения на банкерите. Напълно възможно е някаква промяна в сферата на производството, някакво изобретение, отварянето на нови пазари, откритието на нови природни ресурси и т.н. да направят вземането на заем печелившо (Robbins, 1971:42, 51-53).

Рьопке от своя страна смята, че вижданията на Мизес за това, че банкерите дават начало на кредитната експанзия, водени от определена идеология, не са съвсем точни. Той споделя идеята на Хайек, че банкерите по-скоро са принудени да дадат началото на експанзията. А като причини затова принуждаване посочва приблизително същите причини, както и Л. Робинс – „открития, природни или политически събития, промени в настроеността и всички останали обстоятелства, които могат да дадат първия импулс“ за фазата на експанзията (Röpke, 1936:134). Всяко подобно събитие или комбинация от тях, ражда оптимизъм, а поради новите перспективи, които открива, увеличава склонността на спестители и кредитни институции да дават заеми при по-нисък лихвен процент. И понеже очевидно никое от тези събития не се повтаря през точно определен период, а освен това винаги е необходимо време, през което да се забравят опасностите от предишната кредитна експанзия или поне те да изглеждат незначителни на фона на депресията, началото на новата кредитна експанзия не може да се определи предварително.

При анализа си на причините за бизнес-цикъла Рьопке критикува и някои от вижданията на Хайек, според когото истинската причина за кризи и депресии не се крие толкова в прекалено високото ниво на инвестиции, колкото в твърде ниското ниво на доброволни спестявания, което стои зад тях. Рьопке от своя страна смята, че няма чак толкова решаващо значение дали спестяванията са доброволни или принудителни и че високото ниво на принудителни спестявания също може да предизвика свръхинвестиции (Röpke, 1936:109-111). Разликата изглежда на пръв поглед незначителна, но приложението на концепцията на Рьопке води до извода, че социалистическите общества, за които е характерно насилственото спестяване, също са податливи на колебанията на бизнес-цикъла. Съвсем различен е въпросът, че понеже ръководителите на тези общества имат възможност да потушават социалното напрежение, да контролират цените, външната търговия, паричното предлагане, да манипулират общественото мнение и т.н., проявите на бизнес-цикъла вероятно ще са с различна периодичност и обхват в сравнение с капиталистическите общества.

3. Стопанска политика и бизнес цикъл

Доколкото и тримата икономисти възприемат бизнес-цикъла като принципна характеристика на икономическото развитие, а депресивната му фаза като период на корекции на грешките от времето на експанзията, то е съвсем логично, че те не предлагат никакво универсално лекарство, чрез което да се създаде вечна икономическа експанзия. Въпреки това те отделят значително внимание в изследванията си на значението на политиката и особено на стопанската политика, които са в състояние да смекчат или да задълбочат състоянието на депресия. Така например Л. Робинс ясно свързва общото политическо недоверие и нестабилност в света след Първата световна война с Голямата депресия. Сред тежките проблеми, които са допринесли за нея, той сочи нерешения репарационен проблем, граничните спорове, надигането на вълната на политически екстремизъм, на който става особено податлива германската средна класа след хиперинфлацията от 1923 г. и т.н. (Robbins, 1971:57).

В този дух Рьопке допълва, че общата политическа обстановка и стопанската политика са много силно повлияни от идеологически мотиви. Той пише: „Това, което заплашва нашата икономическа система, не са външни сили ..., а идеологии от всякакъв вид”. Тези идеологии, по думите му, са антилиберални и антикапиталистически и се опитват да внушат, че мечтаният от тях упадък на капитализма (чрез задълбочаващи се кризи) е резултат от действието на обективни сили, които не могат да бъдат контролирани (Röpke, 1936:13). Трикът да се представи упадъка на капитализма и замяната му със социализъм като „закон”, който действа независимо от всякакви човешки желания, е гениално пропагандно хрумване на К. Маркс. Единственото възможно противодействие срещу него е предложено от Рьопке – спокойствие, здрав разум и критичен поглед спрямо различните постановки вещаещи край на капитализма. В крайна сметка неговото дълбоко убеждение е, че каква-

то и да е посоката на общественое-икономическото развитие, тя не е предопределена от природен или някакъв друг закон, а зависи от решения и действия на конкретни хора и обществени групи.

Най-системно със стопанскополитически въпроси се занимава В. Рьопке, който разграничава три вида стопанска политика, свързана с бизнес цикъла. Това са: мерки за контролиране на цикъла като цяло, мерки за преодоляване на депресията и т. нар. мерки, които лекуват „симптомите” (Rörpe, 1936:145-148). Подобен, но по-кратък и по-абстрактен, е подходът на Стригл, докато Л. Робинс подлага на по-конкретен анализ стопанската политика в САЩ, която има представителен характер за възможностите и ефекта от различните законодателни инициативи.

Представени обобщено, техните изследвания проследяват: а) онези политически действия, които създават допълнителни условия за възникване на криза и за дълбока депресия, б) стопанската политика, която в условията на депресия си поставя за цел нейното преодоляване, но чиито резултати често са противоположни на декларираните цели и в) онази стопанска политика, която би могла да съдейства за смекчаването на депресиите или пък за преодоляване на вторичната депресия (Рьопке). Важно е да се подчертае, че в първите два вида стопанска политика присъстват по-скоро нейните резултати, а не толкова официално декларираните цели. Освен това много често – поради пропагандни, политически или други причини, стопанска политика, която във фазата на експанзия е подготвяла кризата и депресията, по-късно се представя точно като средство за преодоляване на депресивното състояние на икономиката. В следващите страници ще бъде разгледана и анализирана „представителна извадка” на набора от политики във всяка една от посочените три категории.

3.1. Стопанска политика, която създава условия за начало на криза и за последващо задълбочаване на депресията

Някои от мерките в тази категория вече бяха разгледани – например споменатото от Л. Робинс „освобождаване” на профсъюзите от задължението да се грижат за безработните си членове след Първата световна война или пък особеностите на кредитите, които се дават на Германия през периода от 1924 до 1928 година.

Рьопке и Робинс обръщат внимание на един значим факт от стопанския живот, който до голяма степен е резултат от държавна стопанска политика и който има пряко влияние върху бизнес цикъла. Това е **тенденцията към монополизация**, която става отчетлива от края на XIX век. На първо място Рьопке отбелязва, че тази тенденция не е толкова присъща на капитализма, колкото тенденцията към конкуренция.

„...много рядко се появява монопол при липсата на повече или по-малко носилствено инженерство от страна на държавата. Дори когато естествената тенденция към монопол изглежда изключително силна, какъвто е случаят с германската индустрия за желязо и стомана, която се ползва от висок митнически протекционизъм, пра-

вителиството трябваше да направи най-доброто, на което е способно, за да повлияе върху създаването на монополистична организация. Съмнително е дали би имало много монополи по света, ако държавата, за да преодолее естествената тенденция към конкуренция, не би повлияла на мащабите [на предприятията – б.м. П.П.] чрез своя авторитет, законодателство и обща стопанска политика в посока поощряване формирането на монополи” (Röpke, 1936:8)¹¹.

Робинс причислява и профсъюзите към монополните организации, защото контролират предлагането на работна ръка. Той, освен това, подчертава и още един аспект от държавната политика за създаване на монополни обединения. По време на Първата световна война в основните воюващи страни повечето от промишлените производства, преценени като стратегически, преминават под държавен контрол и са принудени да се картелират. Картелизацията на индустриите и нарстващата сила на профсъюзите създава икономическа структура, която е по-слабо приспособима към промените в икономическата конюнктура, в сравнение със старата система на относително свободна конкуренция. При поява на криза и депресия надниците на работниците не могат да се намалят успоредно с падането на продажните цени на продукцията, тъй като против това се обявяват все по-силни работнически профсъюзи. Това пък от своя страна води до увеличаване на безработицата. По същия начин монополните обединения полагат повече или по-малко усилия да спрат падането на цените на произведенията им, а ако са се впуснали в твърде рискови инвестиции през фазата на експанзия, те разполагат с влиянието да принудят или да убедят политиките да ги спасят (Robbins, 1971:60, Röpke, 1936:56).

Създаването на компании, които са „твърде големи, за да фалират” (*too big to fail* – термин в икономиката, използван по отношение на **твърде големи по мащабите си икономически структури**, средоточие на сложни, разнопосочни стопански взаимоотношения, чието фалиране би предизвикало икономическа катастрофа с регионални, а в днешния взаимнообвързан свят – често и с глобални последици – бел. ред.) не спира и след Голямата депресия. По същество известните *bailout* (термин, означаващ предоставяне на финансова подкрепа за отделна голяма фирма или на цяла държава, при сериозни икономически затруднения или опасност от банкрут – бел. ред.), чрез които те се спасяват, са средство, чрез което правителствата използват парите на всички данъкоплатци без да ги питат, за да спасят неефективни производители. По този начин се отклоняват капитали, които в противен случай биха се ориентирали към задоволяване на по-належащи нужди на потребителите, а в перспектива се задълбочават текущите икономически проблеми.

¹¹ Очевидно, по отношение на монополите и преобладаващото обществено мнение за тях, се изправяме пред парадокс. От една страна монополите се създават с помощта на държавата или като следствие от нейната политика (т.е. те не са резултат от функционирането на свободния пазар), но, от друга страна, монополизацията се обявява за негативен резултат от капиталистическото развитие и се иска одържавяване на средствата за производство с цел премахване на самата монополизация. На практика се получава така, че се иска тотална монополизация с цел да се премахнат монополите.

Невъзможността за фалит на монополни обединения може да бъде обяснявана с много етични и социални аргументи, но въпреки това не става ясно защо един дребен производител или търговец трябва да разчита само на себе си, а държавно подкрепеният монопол – на парите на другите. Трябва да се отбележи, че тази практика в никакъв случай не може да се определи като капиталистическа, т.е. като резултат от свободния пазар. Тя твърде много наподобява социалистическата икономика, в която не бе възможно да фалира предприятие, защото дори и да е неефективно, то разчита на помощ от страна на държавата.

Друг стопанскополитически акт, който предпоставя остротата на Голямата депресия (а и на последващите депресии), е **изоставянето на златния стандарт** в условията на Първата световна война и последвалите след това неубедителни опити за възстановяването му. До началото на войната финансовите системи на водещите държави са свързани помежду си чрез правилата на златния стандарт. Това улеснява международната търговия, свободното движение на капитал между отделните държави и региони. В условията на Първата световна война обаче златният стандарт е премахнат в почти всички воюващи страни. Това, по думите на Рьопке, напълно разстройва „международната част от нашия икономически механизъм”. Редица теоретични разработки са оправдавали премахването на златния стандарт. Следвоенните реалности обаче са показали пълната им несъстоятелност:

„Всеки, който се опита да анализира основните причини за днешния световен икономически хаос лесно ще разбере, че унищожаването на златния стандарт и монетарното безредие, породено от това – в допълнение към вече спомената аграрна политика, – има решаваща роля. Опитът от последните години показва колко унищожителни са последиците, ако механизмът на международната монетарна система е разбит на парчета, с презрение, смесено със съжаление към старомодния идеал ...” (Röpke, 1936:10-11).

Безмилостното и недотам обмислено отхвърляне на стари и добре работещи механизми е преди всичко политическо решение, което се доразвива през годините на Голямата депресия и намира завършения си вид в началото на 70-те години на XX век, когато САЩ окончателно се отказват от придържане към златния стандарт. Теоретичните обяснения и оправдания на този ход са много, а сред привържениците му могат да се идентифицират доста влиятелни теоретици и политици. Вероятно някои от тях са искрени, когато смятат, че премахването на *златните окови* ще освободи стопанството за по-ускорен растеж и ще помогне за решаване на икономически и стопански проблеми. В крайна сметка, с премахването на златния стандарт не са премахнати *златните окови* на икономиката, а оковите, ограничаващи политиките и свързаните с тях политически предприемачи. А това е **стъпка към свиване на свободния пазар и към изграждане на т. нар. крони капитализъм** (*крони капитализъм* е понятие, описващо икономика, в която успехът в бизнеса зависи от близките връзки на бизнесмените с държавни служители – бел. ред.). Затова критиката към премахването на златния стандарт по време на голямата депресия заслужава сериозно внимание.

Друго, по същество политическо, решение, което оказва влияние върху бизнес цикъла е **създаването на модерните централни банки**. Без да конкретизира разсъжденията си по отношение на конкретна държава и конкретна банка Рихард фон Стригл представя абстрактен модел, в който една всезнаеща институция обявява „правилен“ лихвен процент, като взема пред вид всички съществуващи в икономиката условия и най-вече предлагането на капитал. Това би дало възможност на предприемачите да ориентират решенията си за инвестиции без да има опасност лихвеният процент да е по-нисък от естествения и от тук без опасност от свръхинвестиране. За осъществяването на подобна дейност от страна на такава банка обаче има много съществен проблем:

„...централната банка няма сигурен индикатор за такава политика; няма нещо в икономиката, което може директно да информира централната банка дали предлагането на кредит е по-голямо, или по-малко от «реално спестения капитал»... Дори и да разчита на всички средства на съвременното икономическо наблюдение, централната банка не може да има позицията на всезнаещата институция, която представихме по-рано. На практика централната банка първо едностранно установява лихвения процент, по който дава кредит.” (Strigl, 2000:118-119).

Действията на Федералния резерв в САЩ преди началото на Голямата депресия, описани от Л. Робинс, са потвърждение за това, че модерните централни банки са в състояние да създадат условия, при които депресиите стават доста по-тежки в сравнение с времето преди те да бъдат създадени.

3.2. Стопанска политика, която в условията на депресия си поставя за цел нейното преодоляване, но чиито резултати често са противоположни на декларираните цели

Под този параграф влизат много и разнообразни предложения или конкретни действия в областта на стопанската политика. Това се дължи на факта, че като съвременници на Голямата депресия Робинс, Рьопке и Стригл имат възможност да наблюдават и анализират закони, идеи и предложения, които са правени или прилагани буквално пред очите им. Те разполагат с методологията и с възможността да ги подложат на критичен прочит. В този смисъл на техните произведения може да се гледа както като на ценен исторически извор за времето на Голямата депресия, а така също и като на аналитичен преглед на възможностите на стопанската политика в екстремните условия на криза и депресия.

Един тип стопанска политика, който става изключително популярен в годините на депресията е **рестрикционизмът**. Любопитно е, че към такава политика показват афинитет както привържениците на засилената държавна намеса в икономиката, така и автори и политици, които – поне на пръв поглед, могат да се причислят към класическия либерализъм. Тук се включват всички опити за преодоляване на депресията чрез ограничаване на обема на производството – индустриално или аг-

рарно, на работното време, на правото на свободен труд, на свободата на търговията, на държавните разходи и т.н. Привържениците на засилената държавна намеса в икономиката например смятат, че ограничаването на обема на производството и на работното време са адекватни мерки за преодоляване на дефлацията. Докато част от либералите вярват, че в условията на депресия държавните разходи трябва да се ограничават възможно най-много. Техните виждания приличат на определени идеи, прилагани и защитавани и в съвремението от отделни привърженици на възможно най-малката държавна намеса в икономиката.

Ограничаването на производството се осъществява под лозунга за привеждане на предлагането в съответствие с търсенето и се провежда най-вече чрез държавно подпомагани монополни обединения. Сред останалите идейни оправдания на този тип политика може да се срещнат: елиминирането на прахосническата конкуренция, въвеждането на ред в хаоса на неограничения капитализъм и др. подобни. Класически пример за подобна политика са повечето от мерките на президента Франклин Д. Рузвелт в САЩ, които целят намаляване на селскостопанското производство с оглед повишаване на цените на продукцията, обединяване на индустриални производители (монополизация, насърчавана от държавата) с оглед намаляване на конкуренцията между тях и т.н. Л. Робинс с право иронизира тези виждания и този тип политика със забележката, че някои от привържениците им са толкова заплениени от идеята за ограничаване на производството, че новините за повсеместни „земетресения и наводнения, които биха намалили съществено общия световен капацитет за производство на такива [селскостопански – б.м. П. П.] продукти биха били приветствани от тях като решаващи за общото възстановяване” (Robbins, 1971: 130).

Монополизацията, както беше показано, е резултат предимно от държавната стопанска политика в периода преди Голямата депресия със заслуги за задълбочаването на депресивното състояние на икономиката. И в условията на депресия монополите ограничават еластичността на цените и производството и по този начин забавят възстановяването. Въпреки това монополизацията се препоръчва и прилага като лек за депресията. Ефектът обаче, както вече бе изтъкнато, е по-скоро обратен.

Изключително популярна в условията на депресия става политиката на протекционизъм, определяна от Л. Робинс като „конспирация за ограбване на публиката” от предимствата на разделението на труда и евтините стоки. (Robbins, 1971:65). Протекционизмът има дългосрочни и краткосрочни негативни ефекти, които затрудняват възстановяването на икономиката от депресията. Дългосрочните са добре известни, затова и Робинс само ги посочва – увеличаване на цените и ограничаване на разделението на труда. В краткосрочен план последиците са по-слабо известни и на пръв поглед парадоксални. Л. Робинс твърди, че издигането на бариери пред търговията подсилва тенденцията към дефлация, а дефлацията е основен проблем в условията на депресия.

Връзката между протекционизъм и дефлация е следната – митническите тарифи затрудняват външната търговия, като резултат страните, които са длъжници, не разполагат с достатъчно средства, за да обслужват дълговете към кредиторите си,

а държавите кредитори не могат да получат печалбите от инвестициите си, следователно в тях влиза по-малко капитал и резултатът е дефлация. Другият източник на дефлация като резултат от протекционизма е свързан с това, че ограничаването на пазарите намалява стойността на фиксирания капитал – няма смисъл от поддържане на машини, които преди са работили за външни пазари и след въвеждането на протекционистични мерки стават излишни.

Не на последно място дефлацията се засилва и от ограничените възможности за инвестиране зад граница (Robbins, 1971:67-68). Към така посочените аргументи Ръопке добавя и факта, че веднъж въведени протекционистичните тарифи дават старт на порочен кръг, който се развива в две посоки. На първо място може да се посочи тяхното разпространение в различни държави, а на второ тенденцията към тяхното увеличаване в конкретна държава. Освен това, веднъж въведени, протекционистичните тарифи се оказват изключително жилави (Rörke, 1936: 144).

Теоретичните анализи на Ръопке и Робинс са ценни и интересни, но те фокусират вниманието си преди всичко върху водещите световни икономики. Отражението на Голямата депресия върху митническата и външнотърговската политика на по-периферните и по-слабо развити общества може и често е различно в отделните си детайли. Така например България посреща депресията с усложнена митническа система, която се характеризира със специфични мита – т.е. безмитен или с ниско облагане внос на стоки и суровини, които са важни за развитието на българската промишленост и селско стопанство, и високо митническо облагане на стоки, които конкурират местното производство. В условията на депресията българските правителства първо премахват режима на безмитен внос, от който се е ползвала насърчаваната промишленост (т.е. движат се в посока на протекционизъм, описана от Ръопке и Робинс), а след това – през 1936 г., пристъпват към намаление на повечето вносни мита в страната. А по отношение на износните мита се пристъпва към тяхното намаляване (Димитров, 2014: 213-218).

Като цяло се създава впечатление за нееднозначност на движението на външнотърговската политика, при което се съчетава протекционизъм и последваща известна либерализация. Явно теоретичният прочит на ефекта от депресията в периферните държави със силен протекционистичен режим, установен преди депресията, може да се обогати с това, че движението към протекционизъм не е единственото, което може да се открие във външнотърговската им политика.

Последният елемент от политиката на рестрикционизъм в условията на Голямата депресия е поддържан и практикуван от поликици, които се обявяват за привърженици на *laissez-faire* капитализма. Те признават факта, че кризата и депресията се характеризират с *„ужасен процес на контракция, с много сложна същност“*. Въпреки това те разчитат единствено на естествения процес на саморегулация в икономиката и *„силно настояват за премахване на всичко, което стои на пътя на адаптацията на цялата структура на цени и разноси към по-ниското икономическо ниво, налагано от кризата“*. Сред основните им препоръки са съкращаването на държавните разходи и увеличаване на данъците в краен случай, за да се балансира бюджета. Подобна политика е провеждана в Германия по времето на канцлера

Брюнинг (1930-1932 г.)¹² и в малко по-мека форма в някои от станите на т. нар. Златен блок (Франция, Холандия и Швейцария). Тази политика е подложена на сериозна критика от Рьопке, който смята че умишленото намаляване на цени, надници и разноси от страна на държавата в условията на криза и депресия не може да има положителен ефект. Тя само ускорява и задълбочава тенденции, които и без друго са болезнени от икономическа и социална гледна точка. Системността, с която канцлерът Брюнинг провежда този тип рестрикционизъм предизвиква следния коментар на Рьопке:

„... изглеждаше сякаш държавата, която беше поставила световен рекорд по инфлация [през 1923 г. – б.м. П. П.] сега се бореше да достигне върха на постижението за «дефлация», с единствената разлика, че това ново постижение се смяташе от много хора на времето за напълно похвално... Настоящият автор не криеше навремето мнението си, че – в противовес на това, в което тези кръгове вярваха – политиката на всеобщи съкращения в напредналата фаза на депресията е погрешна. Неговото виждане беше, че докато тази политика не се прекрати, не само, че не би имало шанс за икономическо съживяване, а може да се очаква дори по-нататъшно продължаващо задълбочаване на упадъка на стопанската дейност” (Röpke, 1936: 181).

Очевидно „неолибералът” Рьопке смята, че намаляването на надници, на държавни разходи (в които се включват и определени социални разноси), наложеното от държавата намаляване на всякакви цени, увеличаването на данъци и т.н. в никакъв случай не може да се смята за адекватна политика по време на депресия. Единственият осезаем резултат от нея би бил просто задълбочаване на негативните процеси, този път обаче не като резултат от естествения ход на бизнес цикъла, а с любезното съдействие на конкретна стопанска политика. Рьопке може да бъде характеризиран като привърженик на стопанския либерализъм, такива са и привържениците на тезата, която той подлага на критика. На базата на посоченото може да се направи извод, че в самата либерална стопанска парадигма няма единство по редица важни въпроси и поради това към обединяването на всички концепции под един етикет, особено когато е направено с научни цели, трябва да се пристъпва много внимателно. В противен случай науката се превръща в пропаганда.

Друг тип политика от времето на Голямата депресия, подложен на критичен анализ от Робинс, Рьопке и Стригл е **експанзионистичната** стопанска политика. Тримата автори разглеждат понакога сходни, понякога различни примери за такъв тип стопанска политика. Така Стригл отбелязва, че възможен подход към ефектите от декапитализация, които се състоят в намалената покупателна способност за потребителски стоки е увеличаването или насърчаването на консумацията. Това би могло да стане чрез допълнителни пари в икономиката, които да финансират консумацията. Този тип политика обаче носи своите сериозни отрицателни после-

¹² По-подробно за цялостната политическа обстановка в Германия в края на 20-те и началото на 30-те години на XX век виж: Спиридонов, 2004: 191-210.

дици, най-вече защото тя ще има за резултат ограничаването на капитала за нови инвестиции, които имат решаващо значение за прекратяването на депресията. Изкуствено създаденото търсене на потребителски стоки има за резултат нараствало търсене на краткосрочни кредити, което пък означава, че ще се ограничи капиталът за дългосрочни кредити (Strigl, 2000:156). А точно дългосрочните кредити и инвестициите, с които са свързани, имат потенциала да преобърнат депресията в експанзия.

По-конкретен пример за такава политика дава В. Рьопке при анализа си на помощите за безработни, които според него не са в състояние да „излекуват” депресивното състояние на икономиката, а засягат само симптомите. Неговото виждане за помощите обаче не е толкова теоретично, а взима пред вид факта, че помощите се получават от хора, които са в беда. Основните източници за такава помощ според него са: държавата, местната власт, частна благотворителност и взаимната помощ от страна на работниците. Той пише, че необходимостта от такива помощи е точно толкова очевидна, колкото и фактът, че те трябва да са ограничени до степен, че да не отказват безработните от търсене на работа. По този начин той разглежда помощите за безработни по-скоро като хуманен жест в условията на депресия, а не като средство, което би увеличило покупателната способност, с всички отрицателни ефекти от това, описани от Стригл (Rörpe, 1936:210-212).

Последният тип стопанска политика, която си поставя за цел преодоляване на бизнес цикъла, но е със съмнителни резултати, може да се определи като **утопична**. Още преди и по време на Голямата депресия се заражда идеята за т.нар. компенсаторна бюджетна политика. Нейните основни постановки са следните: в условията на икономическа експанзия държава, общини и др. публични институции трябва да ограничат и забавят поръчките си към частния сектор, а във времето на депресия тези поръчки трябва да се активизират. С други думи във фазата на икономическа експанзия държавата трябва да ограничава разходите си и да увеличава приходите, докато във фазата на депресия трябва да увеличава разходите и по този начин да компенсира намалените частни поръчки. Перспективите пред този тип действия изглеждат добри и понеже след Първата световна война ролята на общественния сектор непрекъснато нараства, което означава, че чрез бюджета си държавата би могла да балансира фазите на бизнес цикъла.

Практическите проблеми, които поставя иначе добре изглеждащата конструкция на компенсаторната политика обаче, са повече от нейните предполагаеми плюсове. Първият е от фундаментален характер. Ако се приеме, че държавата може да следва такава политика, това означава да се приеме, че по някаква неизвестна причина представителите на държавната власт разполагат със знание и способности, които превишават знанията на хората извън публичните институции. И водени от това си знание, те могат да преодолеят бизнес цикъла. Доказателство, че правителство, парламент, централна банка или друга институция може по-добре от представителите на частния сектор да идентифицира отделните фази на бизнес цикъла обаче няма. Както едните, така и другите могат да грешат в преценките си. В известен смисъл публичните институции са в позицията по-често да вземат погрешни решения, за-

щото твърде често са подложени на натиск от конкретни лица, партии, групи за натиск за политически мерки в посока, различна от принципите на компенсаторната бюджетна политика (Röpke, 1936:157-159).

Другата утопична стопанска политика, която е разгледана, е планирането. Независимо дали се предлага от леви, или от десни политически сили, планирането се възприема от Робинс като водещо към социализъм, защото то включва контрол от страна на централната власт върху средствата за производство (Robbins, 1971:145-146). Л. Робинс и В. Рьопке са силно критични към възможностите за изграждане на рационално функционираща социалистическа икономика. Те отхвърлят планирането като вариант за преодоляване на депресията и за премахване на бизнес цикъла, като използват много аргументи от протичащия по това време теоретичен спор за социализма (по-подробно виж: Пенчев, 2014). Така Робинс изтъква, че държавните институции нямат механизъм, чрез който да планират промените във вкусовете и търсенето от страна на потребителите, че са съмнителни възможностите за решаване на проблема за ефективността при използването на факторите за производство чрез серия от математически уравнения, защото трябва едновременно да се решават милиони такива на базата на необятна по същество информация и т.н. (Robbins, 1971:149-153).

3.2. Стопанска политика, която би могла да съдейства за смекчаването на депресиите или пък за преодоляване на вторичната депресия (по Рьопке)

Икономистите, независимо от убежденията си, и често – обратно пропорционално на качествата си, обичат да коментират, да ги търсят за съвет и да се вслушват в думите им. Както сред всички хора, така и сред икономистите има доста, които искат да управляват или поне да са близо до властта. В условията на криза и депресия склонността да се търси съвет от икономист нараства, също както при болест се търси диагноза и съвет от лекар. Кризата и депресията са времето на икономистите, само че за разлика от докторите икономистите много често казват това, което управляващите искат да чуят, защото това ги приближава към властта и защото тогава ги слушат. На този фон предизвикват уважение думите на Л. Робинс, който в частта, посветена на условията за възстановяване от Голямата депресия, честно и скромно заявява, че не е работа на икономиста да „съставя ежедневната проглама за действие”, която би довела до желаната цел. Той може само да опише общите условия, при които да се преодолее безредието, при това само ако диагнозата, която е поставил, е вярна (Robbins, 1971:160).

Първото общо условие, според Робинс, е възстановяването на сигурността и доверието в бизнес средите. За да се постигне това, са необходими политически промени, които той не коментира. От икономическа гледна точка обаче за възстановяването на доверието трябва да се преодолее страхът от смущения в монетарната сфера. Постоянните манипулации в тази област, обезценяването на валутите, плаващите курсове помежду им и т.н. пречат за възстановяването на международната търговия и на международното кредитиране и, от своя страна, пораждат непрекъс-

нато напрежение между отделните държави. Робинс е наясно, че премахването на златния стандарт стои в основата на посочените проблеми, но също така знае, че възстановяването му е трудна задача. По тази причина предлага вариант, при който централните банки да се споразумеят да купуват някой ценен метал по фиксирана цена и да регулират обема на кредита в съответните си райони, съобразно промените в наличностите им от този ценен метал. При намаляване на наличностите следва вдигане на лихвения процент и намаляване на кредита и обратно – при увеличаване на наличностите, се увеличава и кредитът. По същество Робинс предлага възстановяване на златния стандарт, но с възможност това да стане и без злато (Robbins, 1971:167).

Сам по себе си обаче златният стандарт в класическата или в модернизираната си форма не е гаранция за премахване на депресиите. Робинс е наясно, че за да се премахнат депресиите, трябва да се ликвидират и фазите на експанзия. Като практическо решение на проблема с остротата на депресиите той предлага банките да следят внимателно развитието на пазарите за ценни книжа, а също и цените на някои други стоки, които са чувствителни към промените в лихвения процент. Ако в момента, когато се появят сигнали за общ бум, централни банки предприемат действия, за да го спрат, то тогава има възможност крайностите на бизнес цикъла да бъдат избегнати (Robbins, 1971:171-172).

Важна стъпка към преодоляване на крайностите на депресията и към възстановяване на икономиката е политиката на държавата към монополните обединения от всякакъв вид:

„Ако ... има желание да се елиминират тези източници на нестабилност, държавната политика по отношение на индустрията трябва претърпи пълна ревизия. Трябва да стане принцип на държавната политика да не се прави нищо, което да поддържа монополите. Навикът чрез намеса да се подкрепят нездрави позиции и специални интереси трябва да престане. Не трябва да се прави нищо, което би окуражило бизнесмените да вярват, че няма да бъде позволено да потънат, ако правят грешки или ако пазарните условия налагат съкращаване на тяхното производство.” (Robbins, 1971:190).

Вижданията на Л. Робинс са насочени към налагане на почтеност в стопанските отношения и може би затова имат изцяло пожелателен характер. Предлаганата от него ограничена държавна намеса в икономиката води до създаването на „политически независима частна собственост” по определението на Лешек Балцерович (полски икономист и политик от партията *Съюз на свободата*, вицепремиер и финансов министър през 1989-1991-ва и 1997-2000 г. – бел. ред.). Точно този тип собственост е предпоставка за преодоляване на последици от всякакъв тип икономически проблеми, включително при прехода от социалистическа – централно планирана икономика, към капиталистически тип стопанство, осъществен в края на XX век (Балцерович, 2014). Онова, което Робинс сякаш не успява да предвиди, е възможността бизнесмени и политици да създадат такава система на взаимна свързаност, при която спасяването на конкретен политически закрилян и „закри-

лящ” политици бизнесмен – при негова умишлена или случайна грешка, довела до „потъването” му, да е обществено приемливо или най-малко икономически наложително.

Интересен и на пръв поглед необичаен за „неолиберал” подход към преодоляването на т. нар. вторична депресия предлага В. Рьопке. Тъй като вторичната депресия, според Рьопке, е неестествено явление в бизнес цикъла и като такава няма никакъв оздравителен ефект върху икономиката, то с нея може и трябва да се бори държавата чрез кредитна експанзия или по-точно чрез компенсаторна кредитна експанзия. Той е убеден, че Голямата депресия в повечето страни е прерастнала във вторична депресия, затова нейните непропорционални тежести правят наложително тя да се преодолее в името на социалната справедливост. Затова се налага да се прибегне към метод, който в нормални условия не би трябвало да се прилага. Компенсаторната кредитна експанзия трябва да се осъществи с помощта на държавата и най-вече на неизползваните резерви в производствения капацитет. Рьопке отхвърля опасенията, че тя може да доведе до инфлация, тъй като в условията на Голямата депресия основният икономически проблем е огромната дефлация – *„Аз ни най-малко не се страхувам, че експанзията означава увеличаване на обема на парите и кредита и – нещо повече, ревностно се надявам, че така ще стане, тъй като това е единственият начин да се излезе от депресията”* (Röpke, 1936:192).

Възможен проблем при политиката на компенсаторна кредитна експанзия се крие в това, че, както пише Рьопке, за да се осъществи тя, са необходими предприемачи. А при все по-бюрокрактизираната и държавно регулирана стопанска система предприемаческите усилия се насочват към политика, държавна администрация и др. п., където шансовете за печалба са значително по-големи в сравнение с частния бизнес.

Идеята на Рьопке за компенсаторната кредитна експанзия е анализирана и от Стригл (макар и Стригл да не използва този термин). Според него обаче вероятността една такава експанзия да стимулира излизането от депресията е само теоретична, тъй като в теорията може да се изключат промените в човешкото поведение по отношение на парите и капитала. Стригл отбелязва, че изобщо не е сигурно как ще реагират хората на усилията за кредитна експанзия в условията на депресия чрез намаляване на лихвения процент. Освен това определянето на момента, в който депресията е в достатъчно напреднала фаза (т.е. преминала във вторична депресия по израза на Рьопке), също поставя сериозни проблеми. На практика още в началото на депресията има достатъчно много интереси, които са засегнати и които ще настояват за допълнителен кредит, за да си спасят бизнеса. Така евентуалното решение за улесняване на кредита в ранния етап на депресията е много вероятно, а то няма да доведе до нейното преодоляване (Strigl, 2000:151-155).

III. Заключение бележки

Краткият преглед на вижданията на Л. Робинс, В. Рьопке и Р. фон Стригл за Голямата депресия потвърждава впечатлението, че **годините на изпитания стимулират научните търсения**. По определението на Рьопке Голямата депресия **революционизира икономическата наука**. Само по себе си обаче революционизирането не означава непременно нещо положително, защото в условията на революция често се подлагат на съмнение и най-трайните достижения на науката. До известна степен депресията се превръща в „златен век за личности, които никога не са си налагали интелектуалната дисциплина да изучават теоретичните разработки на този век и половина” (Röpke, 1969:45-46). В този смисъл публикациите на Рьопке, Робинс и Стригл не са революционни. Те са **сред най-задълбочените изследвания на бизнес-цикъла и като такива обогатяват познанията за неговата същност**. Същевременно те предлагат важни насоки за стопанската политика, чието приложение не би премахнало цикличността в икономическото развитие, но би направило по-поносима депресивната му фаза.

Рьопке, Стригл и Робинс разглеждат депресията като сложен, комплексен феномен, познанията за който са все още ограничени. Затова и в изследванията си тримата често проявяват научна скромност, не се опитват да разрешат всеки проблем и да изкажат мнението си по всичко. Подхождат с уважение към мнения, които са различни от техните, и в тях търсят някакъв принос към изясняването на същността на бизнес-цикъла.

Основният и траен извод, до който те достигат, е, че поради комплексността на депресията лесно и просто решение на проблемите, които тя предизвиква, не може да се намери. Степента на икономическо развитие, до което е достигнало световното стопанство, не предполага нито математически точно предвиждане на бизнес цикъла, нито „дисциплинирано”, лесно и ясно преодоляване на цикличността в икономиката. **Невъзможността за предвиждане на стопанската конюнктура е сред тезите, които са възприети и от най-добрите български политикономи през 40-те години на XX век и които са преподавани на тогавашните студенти** (виж напр.: Мишайков, 1942:312-313).

Стопанските несгоди съпътстват човечеството през цялата му хилядолетна история. Депресиите обаче поставят нови проблеми. В библейски времена например за разрешаване на кризата, предизвикана от седемгодишните лоши реколти в Египет, е било достатъчно да се складира храна, произведена през предхождащите кризата „тлъсти” години. Тези запаси са продавани на населението на Египет и на околните страни, когато настъпват „гладни” години. Освен това са ясни и хората, благодарение на които кризата не довежда до бедствие – това са египетският фараон и Йосиф (Битие 41:1-57). Този тип решения на проблемите е лесно разбираем за всички, но за глобализираната, взаимнозависима, индустриална и постиндустриална икономика просто не работи. **Трудно е да се повярва, че с появата на един добър герой (цар, президент, министър-председател, дуче и т.н.) и един подходящ съветник (гадате**

математическо моделиране) може да се предотврати или да се сложи край на депресията дори и в една отделна държава.

Още по-объркващо изглеждат изводите, че повечето от мерките, които се предлагат и прилагат с оглед смекчаване на депресията или въобще за премахване на бизнес-цикъла, имат резултати, които са съвсем противоположни на очакваните. Премахването на златния стандарт вместо да освободи икономиката създава невиджан хаос и генерира несигурност; закрилата на работниците чрез въвеждане и непрекъснато увеличаване на минимални надници вместо да реши социалните проблеми увеличава безработицата и я превръща в хронично явление; протекционизмът вместо да подпомага местните производители подхранва появата на монополи; централните банки и сходни на тях институции (Федералният резерв на САЩ, ЕЦБ) вместо да стабилизират финансовата система я правят по-несигурна и генерираща кризи и т.н. В този смисъл **въпросът за ефективността и смисъла от политически изгодното и държавно провеждано „добротворство“ във вид на социална политика, на държавни гаранции за стабилност не може да се приеме за разрешен окончателно.**

По подобие на Просвещенски философи и икономисти като Д. Хюм, А. Смит и др., разглежданите автори не са срещу държавата. Те обаче пишат във времето на възход на тоталните държави на Хитлер, Сталин, Мусолини и техните по-малки епигони, когато държавните институции заместват и премахват всичко или почти всичко извън тях. **Съвременните демократични общества, управлявани по волята и често по капризите на масите, не са имунизирани от възможността да се изродят в подобни тотални държави.** Не трябва да се забравят наблюденията на испанския философ Хосе Ортега-и-Гасет, че **в обществата, в които триумфът на масите е най-силен, се живее ден за ден, че човекът-маса изисква държавата да се нагърбва с решаването на всеки конфликт или проблем и че в крайна сметка това води до унищожаването на всяка социална спонтанност** (Ортега-и-Гасет 1993:66, 118-119). Затова и предупрежденията на Рьопке, Робинс и Стригл срещу опасностите от държавното всемогъщество не трябва да се подминават с лека ръка.

Техните теоретични постановки за Голямата депресия и за бизнес-цикъла, а и по-общите изводи от тях, често не казват това, което би се искало на популисти, политици, синдикати и др. Затова понякога те са пренебрегвани, укорявани, критикувани не по същество, а като израз на определена класова позиция. **Това, че не харесваме диагнозата на дадена болест обаче, не означава, че тя не е факт, за противодействието на който трябва да се вземат адекватни мерки. Фактът, че лекар съобщава тежка диагноза, не означава, че той е садист или нехуманен. Същото е и с много от икономистите, произволно и презрително определяни като „неолиберали“.** Вероятно в теориите им не всичко е свършено, но единствено научните дискусии, а не заклеияванията могат да открият и помогнат за преодоляване на несвършенствата. **Не трябва да се забравя, че зад основните постановки на разглежданите икономисти стоят винаги „старомодните“, но никога не излизащи от мода виждания за лична и обществена почтеност, честност и добросъвестност.**

Библиография:

Бальцерович, Л. (2014), Кто виноват – рынок или политика? Экономический рост после социализма. Москва, Национальный исследовательский университет „Высшая школа экономики”.

Беров, Л. (1999), *Стопанска история. Икономическо развитие на света от древността до наши дни*. София: Планета 3 (Трето издание).

Георгиев, Ив. ред. (б.г.), *Основни термини използвани в учебния процес*, том I, Икономика. София: Издателски комплекс – УНСС.

Градинаров, Б. (2014), Политическата икономия след неолибералната зима – едно закъсняло пробуждане. *Политическа икономия и икономическа теория. Сборник статии от Първа национална конференция по политическа икономия (21-22 ноември 2013)*. Издателски комплекс – УНСС.

Димитров, М. (2014), *Държавата и икономиката в България между двете световни войни 1919-1939 г.* София: Издателски комплекс УНСС.

Кулов, В. (2008), *Лекции по логика*. София: Инвестпрес.

Мишайков, Д. (1942), *Основни начала на политическата икономия*. София: Печатница „Кооп”, трето издание.

Неновски, Н. (1999), *Икономическата философия на Фридрих Хайек (100 години от рождението му)*. София: Българска народна банка, Дискусионни материали, 8.

Неновски, Н и Р. Андреев (2013), *Българските икономисти за Голямата Депресия*. София: Издателски комплекс на УНСС.

Ортега-и-Гасет, Х. (1993), *Бунтът на масите*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.

Пенчев, П. ред. (2011), *Увод в стопанската история*. София: Университетско издателство „Стопанство”.

Пенчев, П. (2014), Борис Бруцкус и теоретичният дебат за социализма. сп. *Икономически и социални алтернативи*, 2014 г., бр. 2, с. 111-128.

Спиридонов, В. (2004), *Възход и падение. История на Германия (1914-1945 г.)*. В. Търново: Габеров.

Цанков, Ал. (1919), *Парите и тяхното обезценение*. Ректорска реч, произнесена на 25 XI 1919 г., София, отпечатък от XV-XVI годишник на Соф. Университет.

Cantillon, R. (1730), *Essay on the Nature of Trade in General*. Retrieved from <http://www.econlib.org/library/NPDBooks/Cantillon/cntNT.html>

Dockes, P. (2014), *Honorary Member's Speech at 18th ESHET Conference*, Universite de Lausanne, 29-31 May 2014.

Haberler, G. (1946), *Prosperity and Depression. A Theoretical Analysis of Cyclical Movement*. Third Edition, New York: United Nations.

Hayek, F. (1943), Richard von Strigl. *Economic Journal*, 54.

Holcombe, R. ed. (1999), *15 Great Austrian Economists*. Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute.

Hope, K. (2014), Bulgaria rushes to nationalize politically-connected bank. Retrieved from: <http://www.ft.com/cms/s/0/cf0ed87a-fa2b-11e3-a328-00144feab7de.html>

- Hülsmann, J. (2011)**, Strigl's Capital and Production. Retrieved from: <http://mises.org/daily/595/Strigls-Capital-and-Production>.
- Jevons, W. (1884)**, *Investigations in Currency and Finance*. London: Macmillan and Co.
- Kolev, St. (2009)**, *The Great Depression in the Eyes of Bulgaria's Inter-War Economists*. Bulgarian National Bank Discussion Papers, №79.
- Malthus, T. (2008 [1798])**, *An Essay on the Principle of Population*. Oxford University Press.
- Mises, L. von (2009 [1912])**, *The Theory of Money and Credit*. Snowball Publishing.
- Modugno, R. ed. (2009)**, *Murray N. Rothbard vs the Philosophers. Unpublished Writings on Mises, Hayek, Strauss, and Polanyi*. Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- O'Brien, P. (1988)**, Lionel Charles Robbins. *The Economic Journal*, 98, March 1988, pp. 104-125.
- Piketty, T. (2014 [2013])**, *Capital in the Twenty-First Century*. Belknap Press
- Ritenour, S. (1999)**, Wilhelm Röpke: A Humane Economist. In: *15 Great Austrian Economists*. Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Robbins, L. (1971 [1934])**, *The Great Depression*. Freeport, New York: Books for Libraries Press.
- Röpke, W. (1936)**, *Crises & Cycles*. London, Edinburgh, Glasgow: William Hodge & Company, Limited.
- Röpke, W. (1969)**, *Against the Tide*. Translated by Elizabeth Henderson. Chicago: Henry Regnery Company.
- Roncaglia, A. (2005)**, *The Wealth of Ideas. A History of Economic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothbard, M. (1957)**, In Defence of "Extreme Apriorism". *Southern Economic Journal*, January 1957, pp. 314-320.
- Strigl, R. von (2000 [1934])**, *Capital & Production*. Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute.
- Wilson, A. (11 July, 2014)**, *Thomas Piketty and Mises's 'The Anti-Capitalistic Mentality'*, Mises Daily, Retrieved from: <http://mises.org/daily/6807/Thomas-Piketty-and-Mises-The-AntiCapitalistic-Mentality>

**ГОЛЯМАТА ДЕПРЕСИЯ В ТЕОРЕТИЧНИТЕ РАЗРАБОТКИ НА ЛАЙЪНЪЛ РОБИНС, ВИЛХЕЛМ РЪОПКЕ И РИХАРД ФОН СТРИГЛ
(Има ли нещо ново в добре забравеното старо?)**

Резюме:

В настоящата разработка са представени основните виждания по отношение на Голямата депресия на видните икономисти Л. Робинс, В. Ръопке и Р. фон Стригл. Те пишат приблизително по едно и също време, а теоретичните им виждания, без да са еднакви, са развивани в една парадигма. Потърсени са онези аспекти в техните разработки, които биха дали добра основа за теоретично осмисляне на съвременните икономически проблеми. Основният и траен извод, до който достигат те, е, че поради комплексността на депресията лесно и просто решение на проблемите, които тя предизвиква, не може да се намери.

Разглежданите автори подлагат на критичен анализ повечето от конвенционалните мерки на правителствата за смекчаване на депресията и за „ликвидиране” на бизнес-цикъла и показват, че обикновено резултатите от тези мерки са коренно противоположни на очакванията. По този начин въпросът за ефективността и смисъла от политически изгодното и държавно провеждано „добротворство” – във вид на социална политика, на държавни гаранции за стабилност, не може да се приеме за разрешен окончателно.

**THE GREAT DEPRESSION IN THE WORKS OF LIONNEL ROBBINS,
WILHELM RÖPKE, AND RICHARD VON STRIGL
(Is there anything new in the old school well forgotten works?)**

Abstract:

The paper presents the main ideas regarding the Great Depression of the prominent 20th century economists L. Robbins, W. Röpke and R. von Strigl. They write during the 1930s, and their theoretical views, although not identical, are developed within the framework of one paradigm. The author goal was to find out those aspects in their works that would form a sound basis for better theoretical understanding of contemporary economic problems. The major and lasting conclusion that they reached is that, given the complexity of depression easy and simple solution to the problems it causes can not be found.

The authors considered made critical analysis of most conventional governmental measures to alleviate the Great Depression and to „liquidate“ the business cycle. Their conclusion is that usually the results of these measures are radically different in comparison to the expectations. Thus the problem about the value and effectiveness of politically advantageous deeds of governmental “do-gooders” in the form of social and welfare policy, still could not be considered as finally solved.